

PARTICIPATIEMOE(D)

Gerben Helleman, Stan Majoor, Gert-Joost Peek & Hasse van der Veen

Gemeenten hebben vaak de wens burgers en ondernemers via participatieprocessen te betrekken bij hun planvorming. Stedelijke vernieuwing en het recent sterk opkomende thema van verduurzaming in wijken zijn klassieke thema's die burgers, ondernemers en maatschappelijke organisaties raken en waarbij zij graag gehoord willen worden.

Naast de formele democratische structuren is daarom de afgelopen decennia een bont bouwwerk neergezet van burgerparticipatie. Dat gaat van traditionele inspraakavonden, tot buurtbudgetten en wijkraden. Digitale participatie wordt daarbij steeds belangrijker. Ook in de nieuwe Omgevingswet¹ staat participatie centraal. Hoewel de literatuur hoopvol is over de mogelijkheden hiermee de

---

¹<https://iplo.nl/participatieomgevingswet/>

‘collectieve intelligentie’ van de maatschappij te mobiliseren en te zorgen voor betere en meer gedragen besluiten is de werkelijkheid vaak weerbarstiger.

In navolging van de vele kritieken op de ‘participatiesamenleving’, die vaak gaan over de te hoge verwachtingen van actieve burgers, zien we in het domein van de beleidsparticipatie een vorm van ‘participatiemoedigheid’ de kop opsteken. Deze speelt zowel aan de kant van de burgers en ondernemers als aan de kant van de lokale overheid en andere professionals. De eerste groep is vaak gefrustreerd over de grote hoeveelheid tijd die participatieprocessen kosten en de geringe ‘opbrengsten’. Processen van participatie zijn voor deelnemers vaak onduidelijk en frustrerend waardoor ze snel afhaken. Dit geeft een kleine groep wel actieve burgers een buitengewoon grote invloed. Dit is vaak één van de argumenten die gemeenteambtenaren tegenstaan bij participatie: de dominantie van de *usual suspects*. Daarnaast zitten zij in een lastig parket: hoe benut je en breng je de input van deze participatieve vormen van democratie onder in de politieke systemen die gericht zijn op de representatieve democratie?

Platform Stad en Wijk² - een samenwerkingsverband van zestien lectoraten van elf verschillende hogescholen - constateert dat professionals en burgers vol goede moed aan de slag gaan met participatie, maar dat de ervaringen en resultaten op veel plekken weerbarstig en tegenvallend zijn. In het licht van de vele ruimtelijke en sociale uitdagingen in stadswijken is er wat ons betreft daarom een urgentie om deze participatiemoedigheid verder te duiden én te kijken naar een medicijn.

In dit magazine leest u verschillende visies, meningen en onderzoeksresultaten over burgerparticipatie. Aan de hand van artikelen, columns, video's, een vragenlijst, interview, essay en podcast laten diverse onderzoekers van hogescholen hun licht schijnen over de manier waarop professionals en burgers kennis en ideeën kunnen uitwisselen. Dit doen zij op basis van praktijkgericht onderzoek dat zij in hun eigen stad hebben uitgevoerd. Dit betekent dat hun onderzoek en interventies in een directe afstemming met de praktijk worden ontwikkeld, samen met onder andere bewoners, gemeenten, ondernemers, welzijns- en zorginstellingen. In dit magazine hebben we deze lessen gebundeld om vervolgens in het laatste artikel te reflecteren op al deze bevindingen. Een magazine over frustraties, moed en alles wat daar tussenin zit.

---

²<https://platformstadenwijk.nl/>

INHOUDSOPGAVE

1	Foto's - De inspraakavond <i>Jan Dirk van der Burg</i>	9	Essay - Kunst als medicijn tegen participatiemoeheid <i>Erik Jansen, Wytske Lankester en Debora Heijne</i>
2	Enquête - Participatiemoeheid bij professionals en burgers <i>Gerben Helleman</i>	10	Artikel - Begeleiden zonder het stokje af te pakken <i>Jeannette Nijkamp</i>
3	Artikel - De participatiespagaat <i>Jelle van Aanholt en Stan Majoor</i>	11	Column - Back to the future <i>Mike de Kreek</i>
4	Column - Koudwatervrees <i>Dinand Ekkel</i>	12	Podcast - Democratie in actie <i>Marije van den Berg in gesprek met Stan Majoor en Gert-Joost Peek</i>
5	Artikel - l'MBINCK: moe of moedig? <i>Gert-Joost Peek en Bram Heijkers</i>	13	Artikel - Participatie vergroot kansengelijkheid <i>Ingrid Bakker, Lisa Wilderink, Carry M. Renders en Natascha Notten</i>
6	Interview - Burgers op de bres <i>Guido Walraven</i>	14	Slotartikel - Participatiemoe(d)! <i>Stan Majoor en Gert-Joost Peek</i>
7	Artikel - Het ontwortelen van wantrouwen <i>Catharina Ruiter en Hasse van der Veen</i>	15	Auteurs
8	Column - De nieuwe 'usual suspects' <i>Harko van den Hende</i>	16	Colofon

1. FOTO'S De inspraakavond

Jan Dirk van der Burg³ (1978) fotografeert, filmt, maakt fotocomeedy en is de huidige Fotograaf des Vaderlands. Zijn bekendste werk is het fotoboek Olifantenpaadjes⁴ (2011), een optimistische aanklacht tegen een landschappelijke misstand en een ode aan de kortste weg van A naar B. Daarnaast bundelde hij ongevraagd de tien opmerkelijkste twitteraccounts van Nederland in de Tweebundelbox (2016). Sinds hij in 2004 afstudeerde met een serie over Kantoorcultuur opereerde hij in een fotografische nichemarkt van inspraakavonden, vergaderingen en cursussen. De wereld onder het systeemplafond⁵. Daarnaast heeft hij een wekelijkse beeldcolumn #heerlijkgenieten⁶ in Volkskrant Magazine.

In 2005 maakte hij een schitterende fotorapportage 'De inspraakavond' door in verschillende steden bewoners- en discussieavonden te bezoeken. In de Volkskrant⁷ (2005) zegt hij hierover: "Ik zie mijn foto's [...] als een lofzang op mensen die saai bezig *lijken* te zijn. Mensen die charme, een glimlach oproepen, niet een bulderlach". Want laten we niet vergeten: "onder de grijze laag van mannen met stoffen tasjes gaat het op een inspraakavond diep; daar gaat het over de fundamenten van de democratie." Over zijn eerste inspraakfoto zegt hij dat het een toevalstreffer was: "Ik was stagiair bij *Het Parool*. Een klassieke kutklus zo'n inspraakavond. Het licht is er slecht, een klein kamertje, weinig wereldnieuws. Er was maar één man die aan inspraak deed, in een klein microfoontje. Ik fotografeerde hem zo dat die leegte, de omgeving, de context er ook opstond." De volgende dag zag hij zijn foto op de voorpagina. De tekst eronder liet zien dat zijn opzet was geslaagd: 'De laatste der insprekers'. "Ja, er zit een soort nostalgie, een soort kritiek in. De teneur bij de inspraakavonden is immers vooral, we zitten er tóch voor lul, er wordt toch niet naar ons geluisterd, we kunnen beter voetbal kijken. Maar ze gaan wel."

Hoewel de foto's al weer heel wat jaren geleden zijn genomen, zijn ze nog altijd herkenbaar en zorgen ze bij de redactie nog altijd voor de genoemde glimlach. We zijn Jan Dirk van der Burg dan ook erg erkentelijk dat we zijn foto's mogen gebruiken in dit magazine. U vindt ze aan het begin van iedere bijdrage. Daarmee willen we het participatievraagstuk niet wegzetten als iets oubolligs of lacherig, maar zien het als een luchtig intermezzo tussen alle serieuze stukken en overpeinzingen van de verschillende auteurs. De gehele fotorapportage van 'De Inspraakavond' is ook te vinden op zijn website⁸.

---

³<http://www.jandirk.com/about.html>

⁴<http://www.jandirk.com/olifantenpaadjes.html>

⁵<http://www.jandirk.com/systeemplafond.html>

⁶<https://www.volkskrant.nl/search?query=%23HEERLIJKGNIETEN>

⁷<http://www.jandirk.com/images/inspraakavond/volkskrant.jpg>

⁸<http://www.jandirk.com/inspraakavond.html>

2. ENQUÊTE Participatiemoetheid bij professionals en burgers

Gerben Helleman

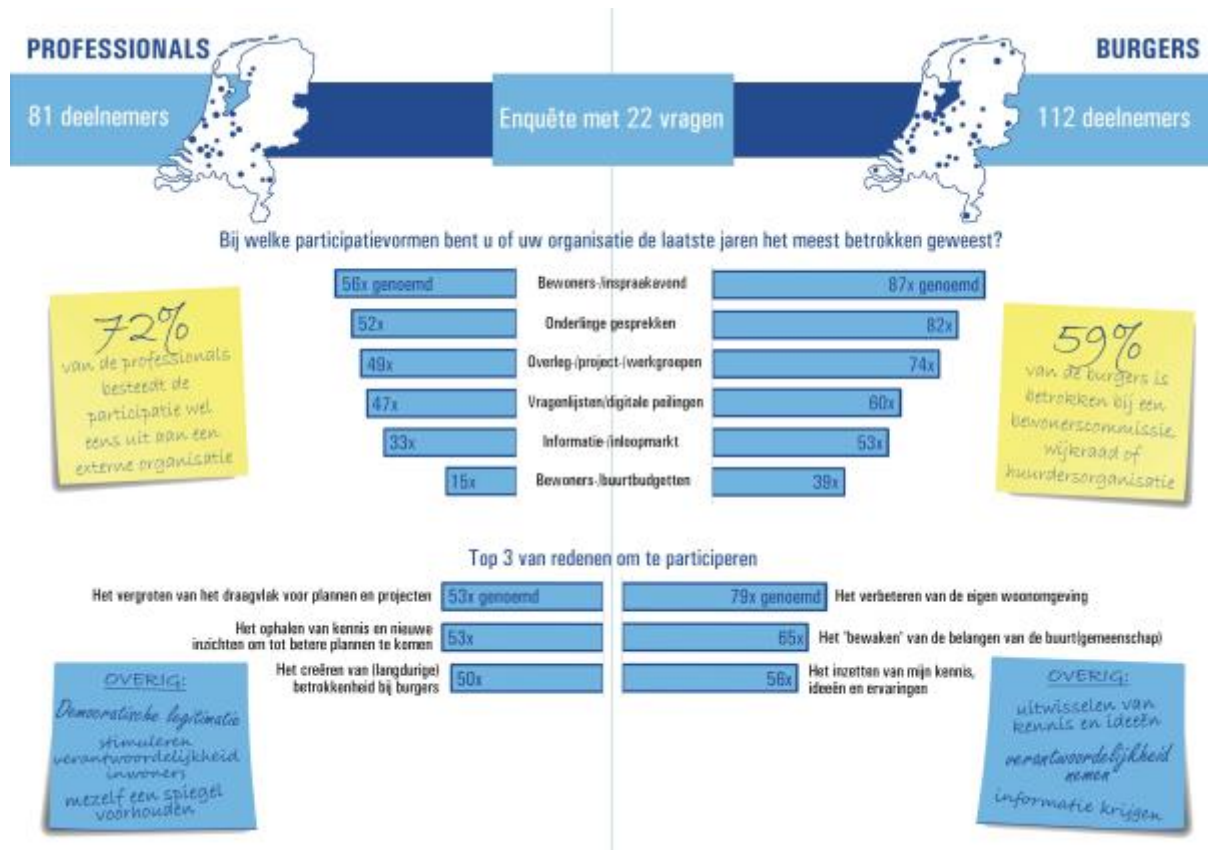
Op tal van terreinen zien we trajecten waarbij burgers participeren in de plan- en beleidsvorming van organisaties. Zij krijgen samen met andere gebruikers de kans om invloed uit te oefenen op de ontwikkeling en/of uitvoering van plannen van bijvoorbeeld een gemeente, corporatie of welzijnsinstelling, om zo gezamenlijk tot nieuwe inzichten te komen. Deze invloed kan op verschillende niveaus plaatsvinden, van informeren, raadplegen en adviseren tot coproduceren en meebeslissen. Deze participatietrajecten kunnen veel opleveren, maar kunnen ook taai, langdradig en soms ook frustrerend zijn. Platform Stad en Wijk vroeg in het voorjaar van 2021 middels een online enquête hoe professionals en burgers* deze participatie ervaren. In totaal vulden 81 professionals en 112 burgers de vragenlijst in**. Van de professionals werkt tweederde bij een gemeente en zij hebben een gemiddelde leeftijd van 49 jaar. De burgers die deelnamen, hebben een gemiddelde leeftijd van 61 jaar.

Beide partijen zijn de laatste jaren vooral betrokken geweest door middel van bewoners- of inspraakavonden en onderlinge gesprekken. De redenen om te participeren verschillen logischerwijs, omdat de belangen veelal verschillen. Professionals willen met behulp van het participatieproces vooral het draagvlak van hun plannen vergroten en kennis ophalen (beide 53 keer genoemd). De democratische legitimatie voor het uitvoeren van de plannen is van minder belang (30 keer). Bij de burgers komt de motivatie vooral voort uit het willen verbeteren van de eigen woonomgeving (79

keer) en het 'bewaken' van de belangen van de buurt (65 keer). Het ontmoeten van nieuwe mensen (14 keer) en een nuttige tijdsbesteding (11 keer) werden minder vaak genoemd.

* Er zijn verschillende termen in omloop om de mensen te typeren die op vrijwillige basis meedenken over hun buurt, wijk of stad. Wij kiezen hier - in het verlengde van de vakterm burgerparticipatie - voor 'burgers', ondanks dat dit mogelijk voor verwarring kan zorgen: "Burgers bestel je bij de Mc Donalds", zoals een van de deelnemers het mooi verwoordt.

** De resultaten uit deze enquête zijn door het aantal deelnemers niet generaliseerbaar, maar zijn geven wel een indicatie van wat er speelt bij professionals en burgers rondom dit thema.

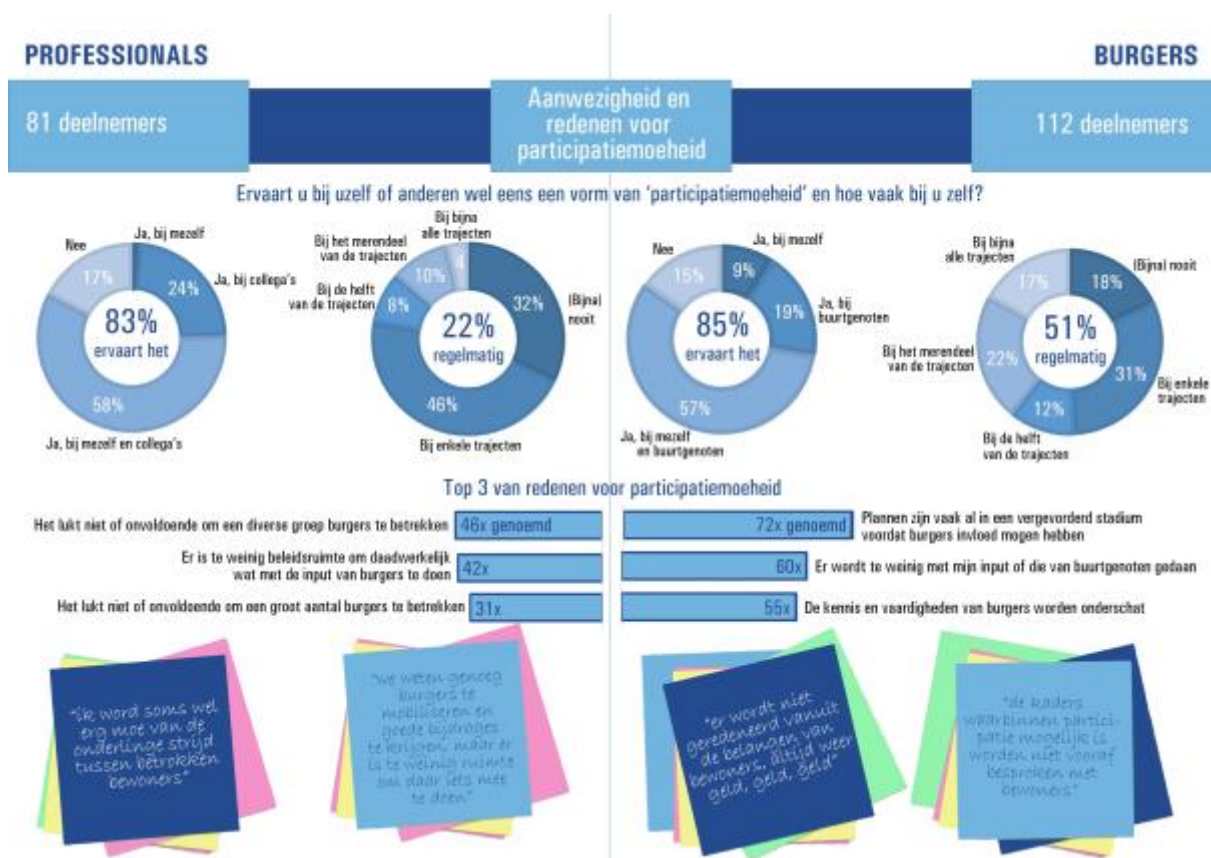
Zoals gezegd kunnen participatietrajecten veel opleveren, maar er is lang niet altijd sprake van een constructieve manier waarop ideeën en wensen worden uitgewisseld. Er kan soms zelfs een beladen sfeer ontstaan waardoor het traject weinig toegevoegde waarde heeft of zijn doelen niet bereikt. Partijen kunnen hierdoor hun enthousiasme verliezen voor participatie trajecten. Ze zullen er misschien nog met tegenzin aan meewerken of ze haken af. Of ze kijken met enig ongenoegen terug op een doorlopen participatieproces. Gemakshalve noemen we dat hier 'participatiemoedheid'. Dit blijkt - als we de resultaten van onze vragenlijst als uitgangspunt nemen - meer en vaker te spelen dan wij zelf in eerste instantie hadden gedacht.

Meer dan driekwart van zowel de professionals als de burgers heeft dit wel eens ervaren. De deelnemende professionals ervaren dat bij zichzelf, maar nog meer en vaker bij hun collega's. Circa 22 procent ervaart het regelmatig (bij minimaal de helft van de trajecten) bij zichzelf en 38 procent bij collega's.

Burgers ervaren het ook vaker bij buurtgenoten dan bij henzelf. Kijkend naar henzelf ervaart maar liefst 51 procent een vorm van participatiemoetheid bij minimaal de helft van participatietrajecten. Circa 17 procent ervaart het zelfs bij bijna alle trajecten.

Er zijn verschillende redenen voor deze participatiemoetheid. Bij de professionals concentreert zich dit aan de ene kant op het feit dat het niet of onvoldoende lukt om veel burgers (31 keer genoemd) en een diverse groep burgers (46 keer) te betrekken. Aan de andere kant loopt men op tegen de grenzen van de eigen organisatie. Er is te weinig beleidsruimte om daadwerkelijk wat met die input van burgers te kunnen doen (42 keer). Of zoals een van de gemeenteambtenaren het verwoordt: "Echte participatie is niet goed ingeregeld in wetgeving en beleid. Dus we weten genoeg burgers te mobiliseren en goede bijdrages te krijgen, maar er is te weinig ruimte om daar iets mee te doen. Laat staan dat burgers zelf initiatief kunnen nemen, dat wordt helemaal moeilijk."

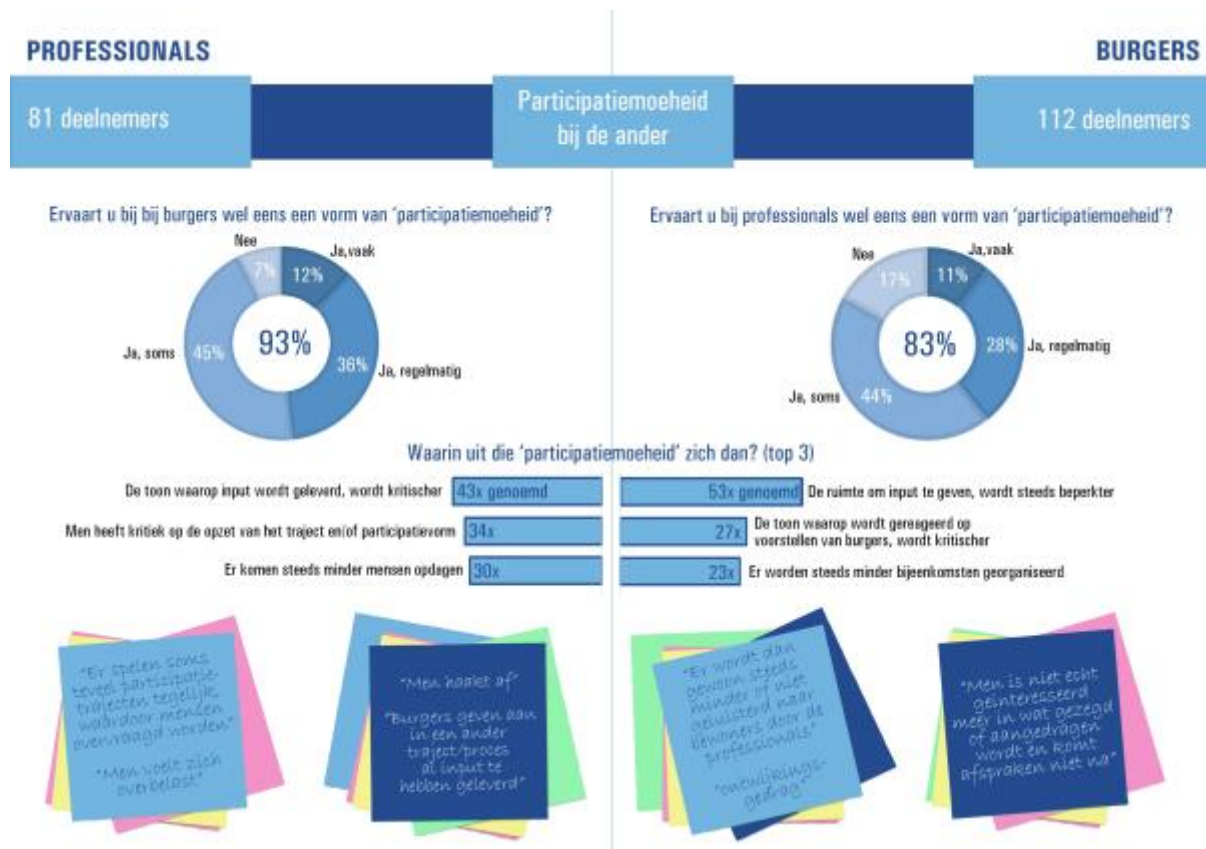
Die geringe beleidsruimte wordt ook gevoeld door de burgers. Hun onvrede zit namelijk vooral in het feit dat de voorgeschotelde plannen waar men op mag reageren vaak al in een vergevorderd stadium zijn voordat zij invloed mogen hebben (72 keer). En als ze al invloed mogen hebben, dan heeft men het gevoel dat er weinig met de input wordt gedaan (60 keer). Onduidelijkheid over de kaders waarbinnen het traject kan plaatsvinden, lijkt minder van belang (professionals: 20 keer / burgers: 26 keer).

Men ervaart dus bij zichzelf met enige regelmaat een vorm van 'participatiemoetheid', maar ervaren zij dat ook aan de andere kant van de tafel? Hebben partijen het gevoel dat de ander soms het gevoel heeft dat het traject langdradig, frustrerend of van minder waarde is? Het antwoord is ja. De helft van de professionals ervaart dat zelfs regelmatig of vaak. Burgers ervaren het iets minder bij professionals.

Professionals merken die moeheid bij burgers vooral aan de toon waarop input wordt geleverd (43 keer genoemd). Ook worden er dan kritische opmerkingen geplaatst bij de opzet en de gekozen participatievorm (34 keer). Soms slaat de sfeer zelfs om van 'meedenken' naar 'tegenwerken' (15 keer). Of er komen steeds minder mensen opdagen (30 keer).

Als de participatiemoeheid intreedt bij de professionals dan hebben burgers het gevoel dat de ruimte om input te geven steeds beperkter wordt (53 keer). En ook zij ervaren een steeds kritischer toon bij de andere partij als ze met voorstellen komen (27 keer) of er worden simpelweg minder bijeenkomsten georganiseerd (23 keer).

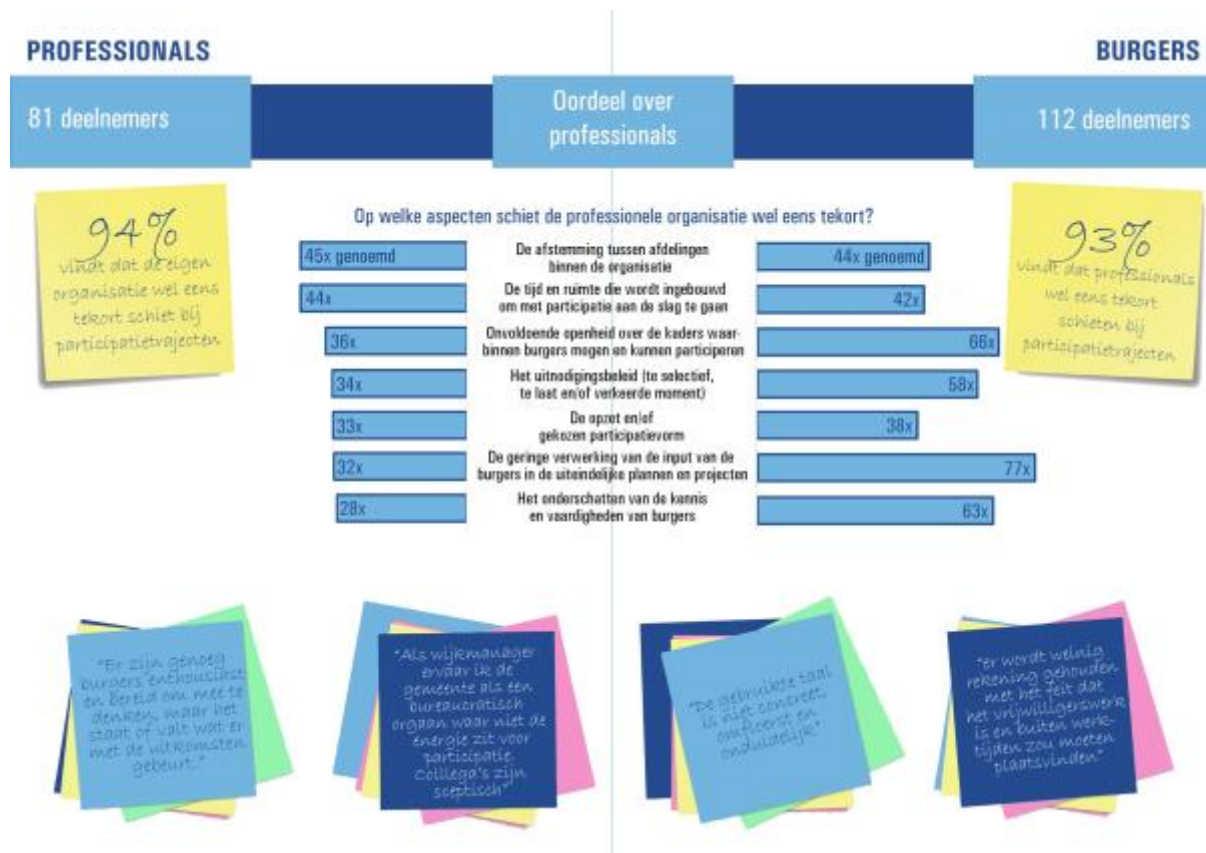
Zowel de professionals (94 procent) als de burgers (93 procent) erkennen dat de professionele organisaties wel eens tekort schieten bij de manier waarop participatietrajecten worden ingericht.

De professionals vinden vooral dat het fout gaat bij de afstemming tussen de afdelingen binnen de eigen organisatie (45 keer genoemd). Een van de burgers verwoordt dit als volgt: "Veel ambtenaren willen wel, maar worden teruggefloten door concurrerende diensten of hogere gremia die niet afgerekend worden op de participatiegraad." Daarnaast ontbreekt het volgens de professionals vaak aan tijd en ruimte om op een goede manier met participatie aan de slag te gaan (44 keer).

De burgers kijken naar andere aspecten. Zij vinden vooral dat de professionals te weinig doen met hun input (77 keer) en dat er onvoldoende openheid is over de kaders waarbinnen zij mogen en kunnen participeren (66 keer). De spelregels zijn onvoldoende duidelijk waardoor burgers onvoldoende weten welke speelruimte zij hebben en daarmee invloed kunnen uitoefenen. In tegenstelling tot wat wij verwachtten, hebben minder burgers kritiek op de opzet of de gekozen participatievorm (38 keer).

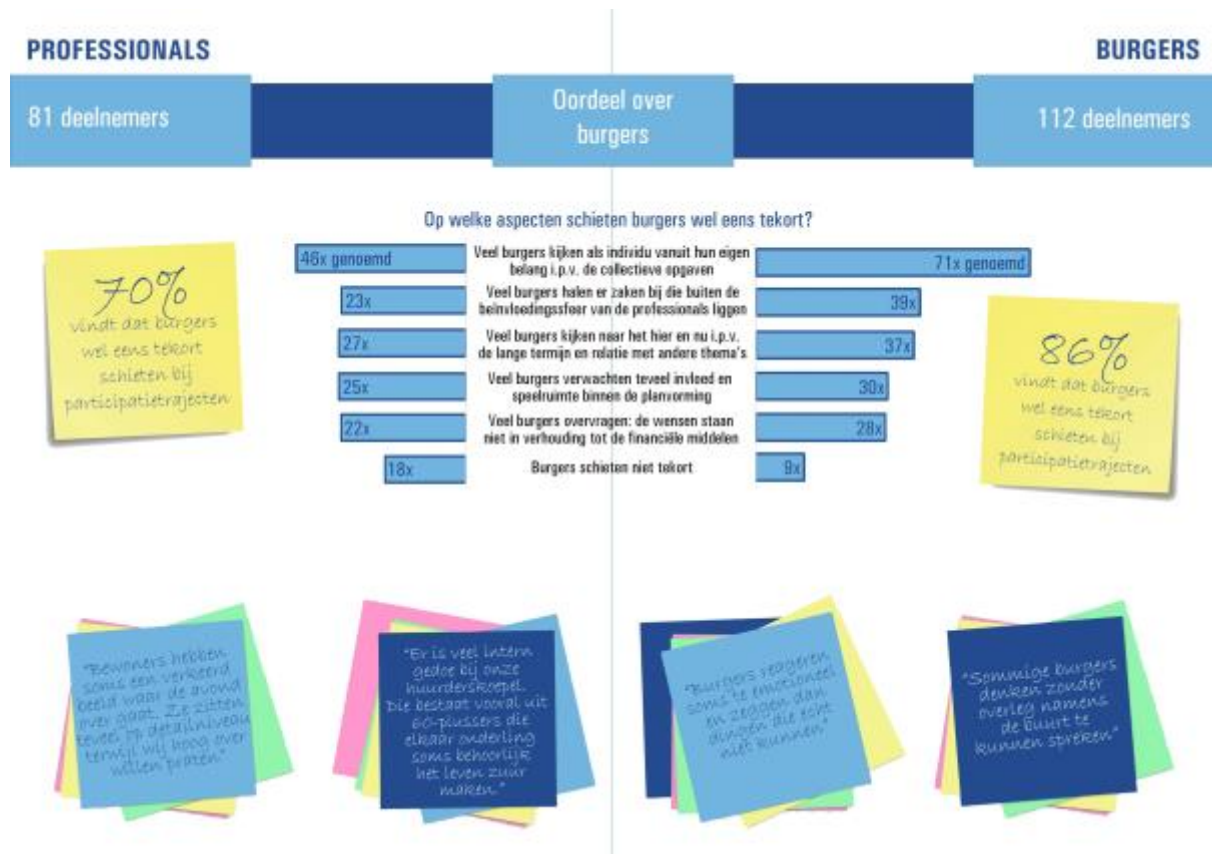
Opvallend is het verschil van mening over het onderschatten van de kennis en vaardigheden van burgers. Circa 35 procent van de professionals vindt dat zij de kennis en vaardigheden van burgers niet onderschat, terwijl 56 procent van de burgers dat gevoel wel heeft.

Over de betrokkenheid van burgers is men milder dan wat we zagen bij het oordeel over de professionals. Bijna eenderde (30 procent) van de professionals vindt dat burgers (of andere participanten) niet tekort schieten bij participatietrajecten. Burgers zijn strenger op zichzelf en hun mede-participanten: slechts 14 procent vindt dat zij niet tekort schieten.

Burgers zijn vooral kritisch over het feit dat zij zelf of hun buurt-/stadgenoten teveel als individu en vanuit hun eigen belang naar een vraagstuk kijken in plaats van de collectieve, maatschappelijke opgaven (71 keer genoemd). Ook vinden burgers dat men teveel naar het hier en nu kijkt in plaats van de lange termijn en de relatie met andere thema's (37 keer). Daar komt nog bij dat men vindt dat medeburgers er vaak zaken bij halen die geen onderwerp van de agenda zijn en buiten de beïnvloedingsfeer van de betrokken professionals liggen (39 keer).

De professionals geven een soortgelijk oordeel, waarbij zij zich ook vooral storen aan het feit dat burgers teveel vanuit het eigen belang denken en te weinig vanuit het collectieve belang (46 keer).

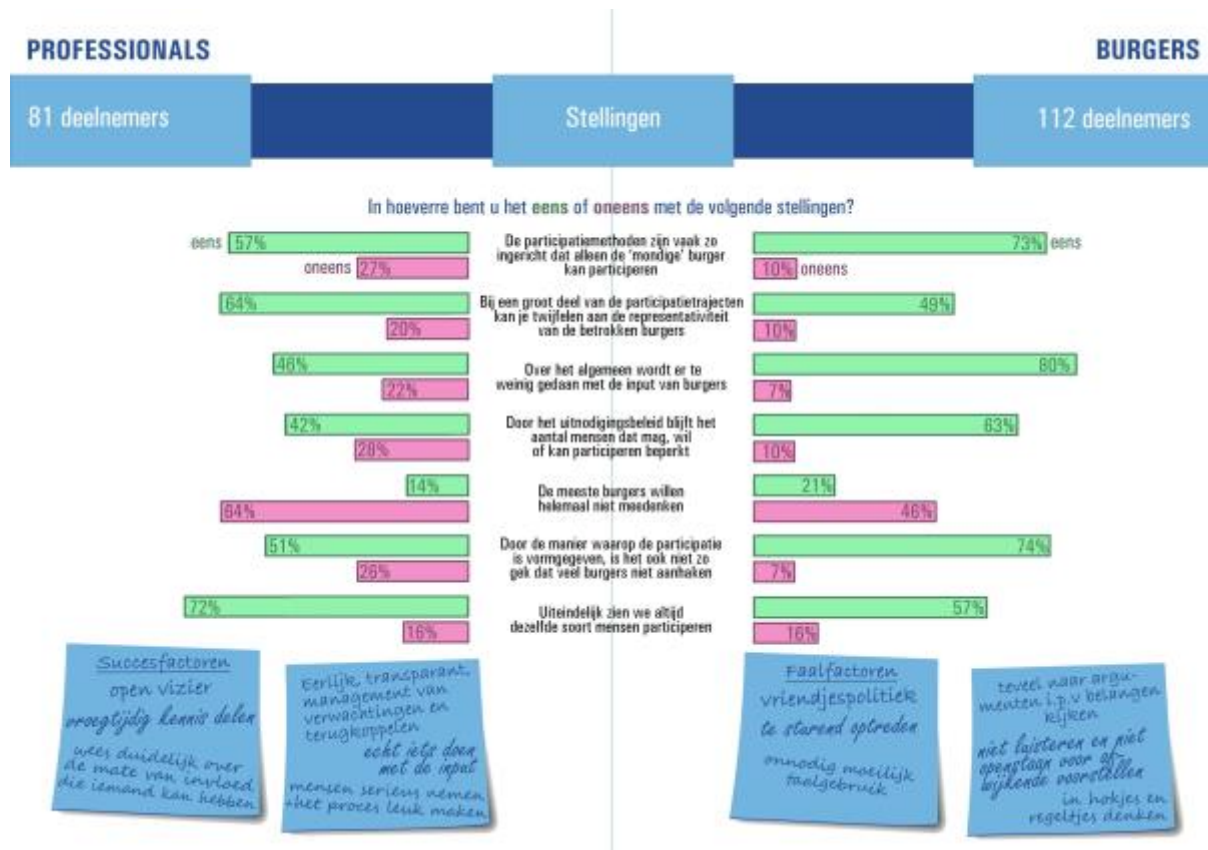

De deelnemers aan de vragenlijst werden ook nog een aantal stellingen voorgelegd. Die bevestigen grotendeels het bovenstaande beeld. Wel zijn er een paar opvallende verschillen te zien. Zo zijn meer burgers dan professionals (73 vs. 57 procent) van mening dat de gekozen participatiemethoden vooral in het voordeel zijn van 'mondige' burgers. Dat geldt ook voor de manier waarop de participatie is vormgegeven. Veel burgers (74 procent) zien dat als reden waar om er niet zoveel burgers aanhaken. Bij de professionals zijn minder mensen die mening toegedaan (51 procent). Een professional geeft elders in de vragenlijst aan dat je vooral niet voor één participatievorm moet kiezen: "Vorm volgt functie en dat hangt van allerlei factoren af. Een goeie mix tussen klassiek in een buurtzaaltje, tot breed gemeentelijk online, en allerlei vormen daar tussenin."

Het grootste meningsverschil zit bij de mate waarin er iets wordt gedaan met de input van burgers. Bij de burgers vindt 80% dat dit te weinig is, bij de professionals is dit 46%. Professionals op hun beurt zijn weer positiever over de stelling dat de meeste burgers helemaal niet willen meedenken. Bijna tweederde is het hier niet mee eens, terwijl dit bij de burgers minder dan de helft is.

Vragend naar de succesfactoren bij participatietrajecten komen de professionals zelf met de volgende steekwoorden: open vizier/houding, (vroeg)tijdig, continue en persoonlijk contact, duidelijkheid, openheid, transparantie, actieve betrokkenheid, oprechte interesse, serieus nemen, leuk maken/gezelligheid, vertrouwen, betrouwbaarheid, eerlijkheid, oprechtheid, transparantie, tijd, geld, luisteren, verwachtingsmanagement en doen wat je zegt. Bij de burgers zien we een soortgelijk rijtje, maar wel met enkele accentverschillen: vertrouwen, waarderen, transparantie, wederkerigheid, gelijkwaardigheid, oog en oor hebben, zuivere intentie, leuk/ontspannend, ruimte voor meedenken, gehoord worden, serieus worden genomen, luisteren, duidelijkheid, eerlijkheid, openheid, zeggenschap, vanaf het begin betrekken, laagdrempelig en respect.

Bij de genoemde faalfactoren zien we logischerwijs tegenovergestelde begrippen, zoals wantrouwen, niet goed luisteren, controle, binnen kaders denken, informatie achterhouden, geslotenheid, onduidelijkheid, top-down, geldgebrek, tijdsdruk, vooringenomenheid, onrealistische verwachtingen, niet doen wat je zegt/belooft, te laat betrekken, moeilijk taalgebruik, vooroordelen, starre houding, traagheid en gebrek aan continuïteit. En, zoals een van de burgers, zei: "Uitgaan van het principe van IWAB: Ik Weet Alles Beter.. bij die arrogantie haken mensen af."

3. ARTIKEL De participatiespagaat

Veel gemeenten investeren in innovatieve participatiemethoden om de inbreng van bewoners op te halen. Maar die inbreng blijkt vaak moeilijk te rijmen met de waarden en werkwijzen van interne afdelingen van die gemeenten, die vooral gericht zijn op expertise, rechtmatigheid en efficiëntie. Ambtenaren die toch proberen bewonersinbreng om te zetten in bewonersinvloed komen vaak in een ‘participatiespagaat’ terecht. Gemeenten die inzetten op effectieve participatie moeten daarom ook intern veranderen.

Jelle van Aanholt en Stan Majoer

Gemeenten krijgen er steeds meer uitvoerende taken bij: de transitie naar aardgasvrije wijken en de Omgevingswet zijn daar actuele voorbeelden van. Tegelijkertijd wankelt het mandaat van gemeentebesturen: de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen is sinds de jaren '80 zo'n 15% gedaald, terwijl de opkomst bij landelijke verkiezingen ongeveer gelijk is gebleven. Veel gemeenten beschouwen participatie van burgers dan ook als belangrijk middel om de band tussen burger en gemeentebestuur te versterken (Hurenkamp & Tonkens 2020). Onderzoek laat zien dat effectieve participatie inderdaad kan bijdragen aan het vertrouwen tussen burgers en overheid, de kwaliteit van plannen kan verbeteren, en het draagvlak voor beleid kan vergroten (van Aanholt, Nio & de Nijs, 2021). Daarom experimenteren gemeenten met innovatieve participatiemethoden zoals buurtbegrotingen en wijkraden. In 2020 is onder druk van de corona-crisis het repertoire aan digitale participatiemethoden bovendien sterk uitgebreid (Berenschot, 2020).

Deze rijkheid aan participatiemethoden biedt echter geen garantie dat de inbreng van burgers ook significante *invloed* heeft op gemeentelijke plannen of besluiten. Uit ons onderzoek in de Amsterdamse Ontwikkelbuurten⁹ blijkt dat de waarden en werkwijzen van interne, gespecialiseerde gemeentefdelingen botsen met de uiteenlopende en domeinoverstijgende wensen van burgers (van Aanholt, Nio & De Nijs, 2021). Bovendien komen deze botsingen vaak pas aan het licht wanneer de gesprekken met die burgers al afgerond zijn. Hierdoor komen ambtenaren die betrokken zijn bij participatietrajecten vaak terecht in een spagaat tussen ‘binnen’ en ‘buiten’. We illustreren dit met een voorbeeld uit de Amsterdamse wijk Venserpolder.

1 - Inloopavond (foto: Erik Vos via Flickr¹⁰)

Picknickbankjes

Venserpolder is één van de 32 Ontwikkelbuurten¹¹ in Amsterdam. Dat betekent dat er geld beschikbaar is voor vernieuwing van de buurt, en dat bewoners een substantiële rol in die vernieuwing moeten krijgen – te beginnen bij het opknappen van de openbare ruimte. Maar Venserpolder is ook een buurt waar de gemeente moeite heeft om bewoners te bereiken. De betrokken ambtenaren hebben daarom besloten Plygrnd.city¹² in te huren, een bureau dat gespecialiseerd is in participatie die aansluit bij de leefwereld van bewoners. Een zomermaand lang is Plygrnd.city fysiek aanwezig in de buurt, in een gezellige tijdelijke buurthuiskamer die op een grasveld naast het winkelcentrum is geplaatst. Daar gaan ambtenaren in gesprek met bewoners, en werken ze samen met die bewoners in ideeën voor de openbare ruimte uit.

De aanpak is succesvol: nieuwsgierige bewoners komen langs voor een kopje koffie en een praatje, en de betrokken ambtenaren hebben al snel een lijst van ideeën voor de openbare ruimte. Eén van de ideeën is het plaatsen van felgekleurde picknickbankjes die door bewoners zelf kunnen worden verplaatst. Deze bankjes zouden ook het decor kunnen vormen voor verdere gesprekken over de toekomst van de wijk.

De betrokken ambtenaren zijn enthousiast, en dienen de ideeën in bij de afdeling Beheer. Die zien echter vooral bezwaren: houten, geverfde objecten hebben veel onderhoud nodig en zware objecten die niet vast staan zijn onveilig. Bovendien passen kleurrijke bankjes niet in de huisstijl van

⁹<https://www.hva.nl/urban-governance/gedeelde-content/nieuws/nieuwsberichten/2021/04/gedegen-keuzes.html?origin=JJ%2FBVkuOQ%2BGdFctqZX%2BSw>

¹⁰<https://www.flickr.com/photos/erikvos/albums/72157651079080430>

¹¹<https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/coalitieakkoord-uitvoeringsagenda/fijne-buurten/ontwikkelbuurten/>

¹²<https://www.hoodlab.nl/project/venserpolder/>

de gemeente. Tenslotte is er onlangs sterk op de afdeling bezuinigd, dus zo'n onderhoudsintensief idee kan nu echt even niet, is de reactie.

Het idee van bewoners lijkt dus vast te lopen in interne gemeentelijke logica. Eén van de projectteamleden laat het er niet bij zitten, en nodigt directeuren van verschillende betrokken afdelingen uit om het participatieproject in Venserpolder te bezoeken. Tijdens een wandeling door de buurt legt hij ze uit hoe het idee van bewoners is gestrand op ambtelijke weerstand. De directeuren – die werken voor een college dat participatie zeer hoog in het vaandel heeft staan – sturen een aantal mailtjes, en een paar weken later staan de felgekleurde picknickbankjes in Venserpolder.

2 - Picknicktafel Venserpolder (foto: Cees Camel via Wikipedia¹³)

Verschillende sturingsmodellen

De casus is illustratief voor de wrijving die in veel gemeenten ontstaat tussen de inbreng van burgers en de waarden en werkwijzen van meer interne gemeentelijke afdelingen. Deze wrijving is deels te verklaren aan de hand van de vier sturingsmodellen¹⁴ die binnen gemeentelijke organisaties bestaan: dat van de *rechtmatige*, *presterende*, *netwerkgerichte* en *participerende* overheid (Van der Steen e.a., 2014). De verschillende modellen structureren en waarderen het werk van gemeenteprofessionals aan de 'binnen-' en 'buitenkant' van de organisatie op verschillende en soms tegenstrijdige manieren.

Aan de buitenkant zien we dat gemeentebesturen steeds meer *participatieprofessionals* aanstellen. Zij werken samen met maatschappelijke organisaties op wijkniveau, en proberen de kloof tussen burger en bestuur te dichten. Deze participatieprofessionals werken primair vanuit de sturingsmodellen van de *participerende* en *netwerkende* overheid, en ontlenen hun mandaat aan het betrekken van burgers en maatschappelijke stakeholders bij overheidsprocessen. Zij ondernemen vaak enthousiaste pogingen om de inbreng van buiten te verbinden aan lopende gemeentelijke processen (Van der Steen, van Twist, & Bressers, 2018).

Daar komen ze de binnenkant van de gemeente tegen, waar gespecialiseerde *backoffice*-ambtenaren zoals kostenramers, planners of stedenbouwkundigen hun werk doen. Zij werken binnen afdelingen waar de sturingsmodellen van *rechtmatige* en *presterende* overheid veelal domineren. Die modellen ontlenen hun mandaat aan het efficiënt, deskundig en zorgvuldig uitvoeren van door de gemeenteraad goedgekeurd beleid. Backoffice-ambtenaren staan vaak niet onwelwillend tegenover het idee van participatie, maar zien de uitkomsten van die participatie wel vaak botsen met de waarden en werkwijzen van de rechtmatige en presterende overheid, zoals het

¹³https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Picknicktafels_Venserpolder

¹⁴<https://www.open-overheid.nl/blog/tijd-voor-de-netwerkende-en-responsieve-overheid/>

voorbeeld van Venserpolder laat zien. Soms zijn die botsingen principieel: bijvoorbeeld als de wensen van burgers niet overeen te stemmen zijn met een collegebesluit. Vaak zijn ze meer praktisch: het meenemen van de inbreng van burgers in uitvoeringsprocessen kost bijvoorbeeld veel tijd en geld, terwijl er in veel gemeenten juist bezuinigd is op uitvoering. Daarnaast zijn wensen van burgers vaak domeinoverstijgend – bijvoorbeeld op het raakvlak van sociaal, cultureel en fysiek – terwijl de uitvoerende afdelingen van gemeenten steeds specialistischer geworden zijn. Tenslotte leiden de ideeën van burgers vaak tot een grotere diversiteit aan ideeën, terwijl het gemeentebestuur juist aanstuurt op uniformiteit en efficiëntie.

In andere woorden: de *buitenkant* van gemeenten probeert zich steeds meer te vormen naar een dynamische buitenwereld, terwijl de *binnenkant* – vaak noodgedwongen – zich juist meer in zichzelf keert. Hierdoor komen ambtenaren die binnen en buiten proberen te verbinden steeds vaker in een spagaat terecht.

3 - Picknicktafel Venserpolder (foto: Cees Camel via Wikipedia¹⁵)

Mogelijkheden voor toenadering

Bewustwording van deze participatiespagaat kan helpen om beter te begrijpen waarom het organiseren van effectieve participatie zo lastig is. Maar kan het ook bijdragen aan verbeteringen? Wij denken van wel. Wanneer participatie veel belooft, veel tijd kost en weinig oplevert is dat frustrerend voor burgers én professionals.

Het is logisch dat er binnen gemeenten participatieprofessionals zijn die zich primair richten op burgerparticipatie en ook dat er backoffice-ambtenaren zijn die niet dagelijks met burgers te maken hebben. Hun onderlinge interactie is echter cruciaal: die bepaalt of goedbedoelde, ambitieuze participatie uiteindelijk ook effectieve participatie wordt.

De afstand kan in twee richtingen worden overbrugd: van buiten naar binnen, of van binnen naar buiten. Langs de eerste lijn gedacht kunnen participatieprofessionals vóór aanvang van participatietrajecten in kaart brengen welke uitvoerende afdelingen uiteindelijk betrokken zullen moeten worden, en welke kaders en voorwaarden zij aan de inbreng van burgers stellen. Maar bij complexere processen zoals woningbouw zijn die kaders bij aanvang vaak ook intern nog niet volledig duidelijk. Dan is het aan de betrokken participatieprofessionals om intern op te treden als pleitbezorger voor de wensen van burgers. Zoals het voorbeeld van Venserpolder laat zien is de mate van invloed die participatie heeft dan vaak afhankelijk van de vindingrijkheid en het doorzettingsvermogen van die participatieprofessionals.

De andere kant op kan ook: backoffice-professionals kunnen zich laten zien en horen bij participatiebijeenkomsten, zodat de afstand tussen burgers en de back-office verkleind wordt. We

---

¹⁵https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Picknicktafels_Venserpolder

zien dat soms wel gebeuren, maar te vaak zijn het junior medewerkers met weinig mandaat, wiens basishouding richting participatie vaak positiever lijkt te zijn dan die van hun managers.

Vindingrijke ambtenaren aan beide kanten kunnen dus naar elkaar toe bewegen. Maar hun ruimte om te manoeuvreren wordt beperkt door de structuur van een gemeentelijke organisatie. Daarom zullen ook politieke bazen - vaak wethouders - zich moeten roeren. Juist zij zijn verantwoordelijk voor politieke afwegingen tussen de waarden van de verschillende sturingsmodellen, die hun ambtelijke professionals niet altijd onderling kunnen maken. Daarbij is het belangrijk dat niet alleen de wethouder met 'participatie' in de portefeuille, maar ook de wethouders die verantwoordelijk zijn voor de uitvoerende afdelingen stappen zetten. Want participatiebeleid dat intern niet goed geregeld is, zal de participatiespagaat alleen maar verergeren.

4 - Inloopavond (foto: Erik Vos via Flickr¹⁶)

Geraadpleegde literatuur

Berenschot (2020). *Participatie en Inspraak in Coronatijd: een onderzoek naar de effecten van COVID-19 op burgerparticipatie en inspraak*. Berenschop Groep, Utrecht.

Hurenkamp, M., & Tonkens, E. (2020). Ontwerpprincipes voor betere burgerparticipatie. *Bestuurskunde*, 29(1), 54–63.

Van Aanholt, J.N., Nio, I., de Nijs, K. (2021). *Gedegen Keuzes. Verder komen bij participatiedilemma's in de Amsterdamse Ontwikkelbuurten*. Hogeschool van Amsterdam.

Van der Steen, M., Hajer, M., Scherpenisse, J., van Gerwen, O. J., & Kruitwagen, S. (2014). *Leren door doen: Overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB).

Van der Steen, M., van Twist, M. J. W., & Bressers, D. (2018). The Sedimentation of Public Values: How a Variety of Governance Perspectives Guide the Practical Actions of Civil Servants. *Review of Public Personnel Administration*, 38(4), 387–414

---

¹⁶<https://www.flickr.com/photos/erikvos/albums/72157651079080430>

4. COLUMN Koudwatervrees?

Dinand Ekkel

Koudwatervrees is een 'overdreven terughoudendheid bij het beginnen van iets nieuws'. Ik moest daaraan denken bij mijn pogingen een nieuwe, innovatieve participatietool te implementeren in twee gemeenten.

Burgerparticipatie komt steeds meer in zwang. Ik bedoel hierbij niet de vrijwilligers bij een sportvereniging, of het organiseren van een schoonmaakactie om de omgeving leefbaar te houden. Nee, ik doel op het proces om inwoners de mogelijkheid te bieden om de publieke besluitvorming te beïnvloeden, om echt hun stem te laten horen op een wijze waardoor deze wordt meegenomen in beleidsvraagstukken van gemeenten. In mijn onderzoek als lector Groene en Vitale Stad bij Aeres Hogeschool probeer ik de vraag te beantwoorden: hoe kunnen we investeren in de leefomgeving van onze bewoners zodat de gezondheid en het welzijn verbeteren? Burgers voelen zich erg betrokken bij hun directe leefomgeving, dus hier liggen volop kansen om mensen bij ingrepen in die leefomgeving te betrekken. Bovendien, als burgers worden betrokken, zijn na implementatie de positieve effecten vaak ook groter - immers - het zijn hun eigen ideeën die ze terugzien in het ontwerp. Maar hoe doe je dat? Dat kan traditioneel met discussieavonden, een enquête in de wijk of workshops, maar in het lectoraat startten we een nieuwe methode: met *gaming*-technieken. Met het bedrijf *GainPlay* ontwikkelden we een app waarmee burgers middels een 3D visualisatie en -spel gezamenlijk op een leuke manier hun groene, gezonde leefomgeving kunnen ontwerpen.

Met twee gemeenten gingen we het gesprek aan om deze tool te ontwerpen en te gebruiken bij het herontwerp van een groen deel van de openbare ruimte. De eerste gemeente was volop bezig met de revitalisatie van een hele wijk, waarbij gezondheid en participatie belangrijke aspecten waren. We hielden een presentatie over hoe onze tool zou kunnen worden gebruikt om een groene corridor dwars door de wijk opnieuw in te richten, daarbij strevend naar toename van recreatief gebruik, het stimuleren van beweging, en ontmoeting. Kortom, een corridor die op allerlei manieren zou bijdragen aan gezonde bewoners. Aanvankelijk was men enthousiast. Echter, zo gaf men aan: “de wijk is architectonisch qua kleurstelling en groene inrichting zorgvuldig ontworpen, als de bewoners met zo’n tool aanpassingen ontwerpen, zou dat wel eens op een teleurstelling kunnen uitlopen”. Het werd aldus afgeschoten. In de tweede gemeente was er ook - naast de wijk - een grote groene kale en vrij saaie strook welke afgezien van hondenuitlaatplek en trapveldje weinig functioneel was. Hier eigenlijk hetzelfde verhaal: de ambtenaren verantwoordelijk voor de openbare ruimte vonden dit wel een heel concrete manier van participatie. “Wat als de burgers verwachten dat we dan ook wat met dat ontwerp gaan doen?” Tsja... is dat niet juist waar het om gaat? Ook hier liep het op niets uit.

Zomaar twee voorbeelden van zeer terughoudende gemeenten als het gaat om participatie. En het lijkt er op dat hoe concreter de te verwachten uitkomst in de zin van ontwerpkeuzes van burgers, hoe groter de koudwatervrees. Dat helpt ons niet verder! Ik ben nog steeds op zoek naar een gemeente die mee wil doen en participatiemoed heeft. Wie meldt zich?

5. ARTIKEL **I'MBINCK: moe of moedig?**

Participeren gaat met up's en downs, zo ook bij l'MBINCK, een onafhankelijk, breed samengesteld en professioneel gebiedsplatform van en voor de Haagse Binckhorst. Men ervaart overmoed, vermoeidheid en dan weer moed om door te gaan. Drie paradoxen bepalen daarbij in belangrijke mate in hoeverre initiatieven tot gevoelens van succes of onmacht leiden. Na vele jaren ervaring wordt l'MBINCK echter steeds handiger in het omgaan met deze paradoxen en kunnen we lessen delen. Deze bijdrage is daarmee geen onderzoek van buitenaf, maar een reflectie vanuit een collectief van participerende professionele burgers.

Gert-Joost Peek en Bram Heijkers

Dit jaar viert l'MBINCK¹⁷, onafhankelijk platform van en voor de Haagse Binckhorst, haar tiende verjaardag. Tien jaar participatie bij de gebiedstransformatie van een binnenstedelijk industrieterrein naar een gemengde stadswijk. Het is 2011 wanneer kunstenaar en stadsactivist Sabrina Lindemann vanuit krachtwijk Transvaal naar De Binckhorst verhuist om uit te vinden hoe gebruikers van het gebied kunnen participeren in de op handen zijnde gebiedsontwikkeling. In 2014 richt ze stichting l'MBINCK op en in 2016 sluiten stadmaker Bram Heijkers en omwonende Gert-Joost Peek aan. De laatste kan zo kennis en kunde als lector Gebiedsontwikkeling en transitie management ook in dienst stellen van zijn directe leefomgeving en ervaring opdoen als participerende professionele burger.

De activiteiten van l'MBINCK, zoals festivals, netwerkbijeenkomsten en tours, resulteren in een hernieuwde bekendheid van het gebied. Het imago van de Binckhorst verandert van een ruig bedrijventerrein waar je voor een tweedehands auto(onderdeel) en verhuisbusje heen ging, naar een spannend en rauw industrieel gebied waar (nieuwe) bedrijven innoveren, waar je op verrassende plekken terecht kunt voor bier en goed eten, en waar je zou willen wonen. l'MBINCK heeft in tien jaar een uitgebreid netwerk rond zich verzameld van lokale ondernemers, werknemers, omwonenden, enthousiastelingen, wetenschappers en experts. Doel is 'samen te werken aan de toekomst van de Binckhorst als een inclusief, authentiek en circulair werk- en woongebied.'

Participatie van professionele stadmakers

Het netwerk van l'MBINCK functioneert feitelijk als een professionele partij, een groep stadmakers die elkaar aanvullen, versterken en beide benen op de Binckse bodem houden. Participeren in gebiedsontwikkeling gaat niet zonder slag of stoot. Het is een activiteit die je confronteert met vele paradoxen. Niets is zwart-wit. Als onafhankelijk platform pas je niet in een hokje. Je bent niet publiek, maar ook niet privaat. Je bent geen professioneel adviseur, maar veel meer dan een geïnteresseerde leek. Je hebt geen taakomschrijving, maar bent vanuit zelfopdracht betrokken. Dat doe je zolang je wilt, en daarmee vaak veel langer dan vele publieke en private functionarissen. Het gaat om "actieve burgers die mede door hun opleiding, kennis en ervaring kunnen meedenken met stedenbouwkundigen, projectontwikkelaars, ambtenaren en ondernemers over omgevingsplannen en interventies; of zelf initiatieven nemen en deze met genoemde type spelers realiseren" (Van de Kamp et al., 2019, p. 90). Deze actieve betrokkenheid van collectieven van professionele stadmakers wordt lang niet altijd begrepen of serieus genomen (Franke et al., 2015). Wij hebben deze ongerijmdheden en consequenties beter leren begrijpen door een aantal uitwisselingsbijeenkomsten met het stadslab Buiksloterham¹⁸ uit Amsterdam onder leiding van professor John Grin van de Universiteit van Amsterdam.

---

¹⁷<https://imbinck.nl/>

¹⁸<https://buiksloterham.nl/>

Daaruit bleek dat de gemeente (en ook andere partijen) niet altijd evengoed is toegerust om stadmakers ruimte te bieden; het is nog geen onderdeel van bestaande structuren van gebiedsontwikkeling. Juist door de professionaliteit van hun inzet ontstaat regelmatig een spanning in het participatieproces tussen hun rol als burger én professional in het contact met de overheid. Volgens Van de Kamp et al. (2019, p. 102) is de oorzaak van deze inherente spanning te vinden in een drietal paradoxen. Daarbij zijn wij zo vrij geweest om de voor dit artikel minder relevante grondpolitiekparadox te vervangen door de eigendomsparadox. Wij beschrijven deze paradoxen hieronder kort, evenals de wijze waarop I'MBINCK ermee omgaat.

5 - De Binckhorst (foto: Gerben Helleman)

1. Participatieparadox

Burgerparticipatie veronderstelt dat de burger meedoet uit welbegrepen eigenbelang. Stadmakers doen dat ook, maar zij doen veel meer. Zij vertegenwoordigen op hun eigen wijze een collectief belang dat hun individuele belangen overstijgt. Hiermee treden stadmakers in de rol van de gemeente als hoeder van het algemeen belang en kunnen ze speelbal worden. Als het uitkomt, wordt de kennis van stadmakers over bijvoorbeeld circulaire stromen en alternatieve water- en energievoorzieningen gebruikt. Maar als het even niet uitkomt, wordt die kennis even makkelijk opzij geschoven.

Uit de literatuur (Burton, 2004; May, 2006) komt het inzicht naar voren dat participatie op de hoogste trede van de participatieladder (co-creatie) vraagt om een uitzonderlijk commitment en vele uren onbetaald werk. De meeste burgers hebben andere dingen te doen dan intensief in gesprek blijven met de overheid. Feitelijk zijn er geen alternatieven als instanties een continue dialoog op niveau wensen met betrokken participanten. Betrokken stadmakers kunnen gevraagd worden om het algemeen belang te expliciteren, zonder in zichzelf – in democratische zin – representatief te zijn. I'MBINCK vult dat in door vooral als platform een podium te zijn voor iedereen die wil bijdragen aan de ontwikkeling van De Binckhorst en nooit op te treden als behartiger van een specifiek of particulier deelbelang.

2. Siloparadox

Gemeenten bestaan uit verschillende organisaties en afdelingen met soms tegenstrijdige belangen. Afstemming ontbreekt vaak. Dus terwijl gemeenten enerzijds burgerparticipatie toejuichen en blij zijn met de professionele input van stadmakers, wordt anderzijds de inbreng van stadmakers vaak weggeschoven of genegeerd als blijkt dat dit financieel nadelig is voor een ander onderdeel van de gemeente. Overigens zijn het niet alleen stadmakers die tegen deze siloparadox aanlopen; ook vastgoedontwikkelaars en nieuwe bewoners ervaren de gevolgen hiervan. En voor verbindende ambtenaren betekent het dat men vaak veel tijd moet besteden aan intern overleg wat ten kosten gaat van de tijd die men kan besteden aan de actoren in het gebied.

Er kan juist gewerkt worden aan een gezamenlijke strategie door stadmakers vanuit hun onafhankelijke positie in te zetten. Als initiator, geweten, bemiddelaar, mediator en soms *critical friend* kunnen zij verschillende partijen met eigen belangen en behoeften bijeen brengen. Zeer recent zijn op initiatief van I'MBINCK en de bedrijvenvereniging gesprekken hierover met betrokken wethouders, ambtenaren en vastgoedpartijen gestart. I'MBINCK richt zich hierin op de sociale samenhang en grote maatschappelijke vraagstukken in het gebied, zoals het werken, leren en wonen van de toekomst. Zij is hiermee bewust aanvullend op de vastgoedontwikkeling door juist invulling te geven aan integrale kernwaarden van het gebied.

3. Eigendomsparadox

De derde, ervaren paradox komt voor uit het feit dat professionele stadmakers een hoge mate van informeel eigenaarschap tonen. Zij voelen zich verantwoordelijk voor het realiseren van bepaalde collectieve, overstijgende waarden. Zij zetten zich daarvoor in en spreken anderen erop aan. Tegelijkertijd zijn ze vaak geen formeel eigenaar in de zin van vastgoedeigendom. Dat betekent dat ze uitgesloten zijn van de residuele werking van waardeontwikkeling die loopt via vastgoedeigendom. Stadmakers ontvangen daarmee ondanks aantoonbare financiële meerwaarde in bijvoorbeeld *placemaking* of hun agenderende rol, geen opbrengsten uit de gebiedsontwikkeling, deze verdwijnen in de zakken van vastgoedeigenaren. Professionele stadmakers moeten wegens gebrek aan een structurele financiële ondersteuning daarom voor iedere activiteit opnieuw zoeken naar subsidies, opdrachten en donaties. Het is dit zoeken, aanvragen en vooral ook verantwoorden dat weleens tot moeheid leidt bij de professionele stadmaker. Gemeenten en andere partners kunnen dit verlichten of compenseren door in plaats van subsidies, over te stappen naar opdrachten of partnerships, of ruimte te scheppen voor tijdelijk ruimtegebruik, exploitatiesubsidies en maatschappelijk functies.

6 - Bijeenkomst I'MBINCK (foto: Heeman Photography)

Draagvlak in de breedte

Eind 2018 verdween - met de komst van het Omgevingsplan - het gemeentelijke budget voor initiatieven in de Binckhorst waar I'MBINCK met enige regelmaat een beroep op deed. De vastgoedontwikkeling kwam op gang en I'MBINCK beraadde zich, net als andere professionele stadmakers in den lande, over het voortbestaan. I'MBINCK koos ervoor door te gaan en raapte de moed bij elkaar om voort te bouwen op reeds bestaand draagvlak in het gebied en om donateurs te werven.

Hierdoor gesteund, besloot het bestuur de participatie- en siloparadox verder uit de weg te gaan door de activiteiten van I'MBINCK vooral te richten op de breedte van de gebiedsontwikkelingsopgave. De bestuursleden werken met partners uit hun eigen netwerken aan speerpunten als Binckhorst Praktijkacademie, Binckplekken en Bincks Groen, ontmoetingen tussen bewoners en bedrijven, Ronde Tafels 'Energietransitie Binckhorst' en urgente issues uit de dagelijkse, politieke praktijk.

De eigendomsparadox blijft echter. Zolang stadmakers niet in staat zijn of worden gesteld om onderdeel te worden van de residuele waardeketen van gebiedsontwikkeling blijft continuïteit onzeker. Tegelijkertijd zijn door de tienjarige betrokkenheid van I'MBINCK al vele gemeentelijke functionarissen gepasseerd. I'MBINCK heeft via haar platform veel participatie in het gebied veroorzaakt en daarmee essentiële ingrediënten voor de ontwikkeling opgeleverd, zoals de imagoverandering, het opstellen van kernwaarden en - meer recent - de discussie over (het gebrek aan) voorzieningen en groen. Participatie van en via professionele stadmakers is daarmee een structurele activiteit gericht op de volle breedte van de gebiedsontwikkelingsopgave. Participatie is dus niet, zoals de nieuwe Omgevingswet suggereert, een kortstondige ingeperkte actie, die simpel kan worden afgevinkt. Juist de langjarige betrokkenheid van professionele stadmaker is van waarde, terwijl de continuïteit van stadmaken onzeker blijft. Opereren in dit spanningsveld vergt moed, maar maakt ook moe...

7 - (foto: Gerben Helleman)

Geraadpleegde literatuur

Burton, P. (2004), Power to the People? How to Judge Public Participation¹⁹, *Local Economy*, 2004-19, pp. 193-198.

Franke, S., J. Niemans & F. Soeterbroek (red.) (2015), Het nieuwe stadmaken: Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld, TrancityxValiz met Jaar van de Ruimte 2015 en Platform 31.

Gemeenteraad Den Haag (2017) Motie Kernwaarden Binckhorst²⁰, aangenomen op 2 november 2017 (RIS298269).

Kamp, L. van de, et al. (2019), Participatie in circulaire gebiedsontwikkeling: Over het creëren van alternatieve ruimtes door professionele stadsmakers. *Recht der Werkelijkheid*, 40 - 2, pp. 90-108.

May, J. (2006), Ladders, stars and triangles. Old and new theory for the practice of public participation, In: *International Journal of Market Research*, 2006-48, pp. 305-319.

6. INTERVIEW **Burgers op de bres**

¹⁹https://www.researchgate.net/publication/24085382_Power_to_the_People_How_to_Judge_Public_Participation

²⁰https://denhaag.raadsinformatie.nl/modules/6/moties,_amendementen_en_initiatieven/417466?parent_event=778416

Een van de manieren waarop bewoners zich inzetten voor hun stad is door middel van burgerinitiatieven. De Rekenkamer Rotterdam²¹ deed onderzoek naar de vraag: stelt de gemeente Rotterdam burgerinitiatieven voldoende in staat om zich te ontplooien en publieke waarde te creëren? Daarbij werden onder meer initiatieven uit het sociale en fysieke domein vergeleken. Guido Walraven, lector Dynamiek van de Stad (hogeschool Inholland) interviewde projectleider Eva Bosch en directeur Paul Hofstra. Zij zagen veel regelingen en vooral veel ruimte voor verbetering.

Guido Walraven

Wat zijn de belangrijkste instrumenten die de gemeente Rotterdam inzet om burgerinitiatieven te ondersteunen?

Eva Bosch: “De belangrijkste ondersteuningsmaatregel is de regeling bewonersinitiatieven, een pot met geld voor als je iets wilt doen voor je straat, buurt, wijk of gebied. Die aanvragen worden door de gebiedscommissies beoordeeld. Er zijn ongeveer 1.400 toekenningen per jaar. Dat is de bulk en daar zitten ook veel kleintjes bij. Grote aanvragen gaan naar CityLab010²², daarbij gaat het om ongeveer veertig toekenningen per jaar. Die aanvragen worden beoordeeld door een jury en uiteindelijk het College. In totaal gaat het om ongeveer even veel geld als bij de regeling bewonersinitiatieven, dus per aanvraag zijn de bedragen veel groter. Daarnaast wordt het zelfbeheer van de buitenruimte nog ongeveer driehonderd keer per jaar ondersteund door de gemeente.”

Paul Hofstra: “Dat is fors, inclusief andere maatregelen gaat het om 2.000 aanvragen per jaar. Eén op de 120 Rotterdammers is actief in een initiatief – vandaar dat je kunt zeggen dat het niet aan de Rotterdammer ligt. In de gemeente Lansingerland, waar we ook zo’n onderzoek hebben gedaan, was dat relatief minder.”

Welke belemmeringen rond de ondersteuning van initiatieven kwamen jullie tegen?

Paul: “Best wel veel. In algemene zin gaat het om gedrag en houding van ambtenaren. De kaders zijn vrij leidend. Soms worden ambtenaren geconfronteerd met burgers die meer weten dan zij, bijvoorbeeld in het fysiek domein. Dat is qua cultuur ingewikkeld en dan gaat het allemaal een beetje moeizaam. Over ambtenaren die juist veel contact hebben met initiatieven is men in het algemeen erg tevreden. Vandaar dat onze aanbeveling is om een contactambtenaar aan te wijzen.”

Eva: “Ambtenaren en semi-ambtenaren die veel contact hebben, bijvoorbeeld als gebiedsnetwerker of cultuurscout, helpen initiatieven ook op weg naar een subsidie. Maar zij beslissen niet, dat doen vaak de ambtenaren op het stadhuis. In de vijf fysieke casussen die we onderzochten staan de ambtenaren die beslissen er vaak minder voor open. Dat zien we veel in het fysieke domein omdat de beleidskaders daar dan niet goed passen, de gemeente niet open staat voor vernieuwende oplossingen die burgers bedenken (bijvoorbeeld over het regelen van grondwaterpeil), of de gemeente niet voldoende middelen wil vrijmaken (bijvoorbeeld bij een woongebouw dat wel als pilot was aangemerkt). Beloftes niet nakomen, traagheid en gebrekkige afstemming tussen gemeentelijke afdelingen worden ook genoemd. Drie initiatieven die samen met de gemeente wilden leren, evalueren of tools wilden ontwikkelen, zagen dat daar niks mee werd gedaan. In het

---

²¹<https://rekenkamer.rotterdam.nl/burgers-op-de-bres/>

²²<https://citylab010.nl/>

sociale domein passen de initiatieven wel binnen de kaders, maar zij krijgen vaak minder dan ze willen en het is vaak eenmalig. Bij beide domeinen geldt dat sommige subsidieregelingen echt heel lastig zijn en onvoldoende op de bewoners zijn ingericht.”

8 - Eva Bosch en Paul Hofstra

Publieke waarden scheppen

Bij jullie onderzoek vonden jullie dat de bewonersinitiatieven tweeëntwintig verschillende publieke waarden nastreven, waaronder de kwaliteit van de buitenruimte en ouderbetrokkenheid. Kunnen jullie toelichten waarom het tot de taak van een gemeente hoort om initiatieven te helpen publieke waarden te realiseren?

Paul: “Subsidies mag je eigenlijk alleen verstrekken als er sprake is van publieke waarden, dat staat in de wet. De relatie tussen publiek geld en publieke waarden vind ik een heel logische. De tweeëntwintig geïdentificeerde publieke waarden vormden voor ons ook het beoordelingskader bij het onderzoek, je wilt weten waar een initiatief aan bijdraagt.”

Jullie noemen het ontwikkelen van kennis - in samenwerking met de gemeente - ook als waarde en stellen vast dat die niet van de grond komt. Kun je toelichten hoe dat komt en wat er voor nodig is om samen kennis te ontwikkelen?

Eva: “Bij de tien casussen die wij nader onderzochten was het zo dat drie burgerinitiatieven erop hamerden er een gezamenlijk leertraject aan te verbinden. Bijvoorbeeld over wat je kunt leren van de samenwerking tussen overheid en burgers, of over het ontsluiten van technische vakkennis. De gemeente pakte dat niet op, noemde kennis ook niet bij de opbrengst van initiatieven. De gemeente heeft wel allerlei kennisprogramma’s voor haar ambtenaren rond participatie, die ertoe kunnen bijdragen het belang van kennisontwikkeling te zien, maar van die programma’s wordt weinig gebruikt gemaakt. Ze hebben een goed onderbouwd kompas voor participatie, maar uiteindelijk zit kennisontwikkeling niet in de beoordelingscyclus. Het kan ook lastig zijn dat iemand zich tegen jouw beleidsterrein aan bemoeit.”

Participatiemoedheid en participatiemoed

Hebben jullie bij de burgers van de onderzochte initiatieven iets van 'participatiemoedheid' gesignaleerd en/of iets van 'participatiemoed' om toch door te gaan?

Paul: "Dat er best wel veel mensen zijn die de moed hebben om initiatieven te starten zegt iets over de houding van Rotterdammers en over hun doorzettingsvermogen. Maar dat wil niet zegen dat het makkelijk is. Uit jaarlijkse gemeentelijke enquêtes over participatie blijkt dat de afgelopen jaren meestal slechts veertig procent van de initiatieven positief is over de ontvangen terugkoppeling van de gemeente tijdens het samenwerkingsproces, maar ondanks alle tegenslagen en belemmeringen zetten ze toch door."

Eva: "Bij de vijf onderzochte initiatieven in het fysieke domein zaten er drie die wel af en toe overwogen hebben ermee te stoppen. Zij hebben de gemeente hard nodig en als die dan traag is of er anders over denkt, of als burgers weerstand vermoeden, dan denken ze weleens: 'we stoppen ermee'. Sommige mensen zijn er een tijdje tussenuit geweest, zijn overspannen geweest. Er gaat veel tijd in zitten en die moeheid treedt zeker op. Bij de initiatieven in het sociale domein heb ik dat overigens niet gezien. Terwijl een persoon bijvoorbeeld elke schooldag heel veel boterhammen aan het smeren was (voor kinderen die geen brood mee krijgen vanwege armoede), die bleef gaan met enorme *power*, al twee jaar lang. Mensen zijn er soms één of twee dagen per week mee bezig, dus die moed is er zeker bij alle tien de onderzochte initiatieven. De moed om je buurtgenoten te activeren, om ambtenaren te vertellen dat ze iets niet goed aan het doen zijn. Sommige burgers keken of stadsbeheer z'n werk goed deed en daar werden de ambtenaren dan weer moe van."

10 - (foto: Sebastiaan ter Burg via Flickr²⁴)

Doorwerking van het onderzoek

Bij Rekenkameronderzoek is het gebruikelijk dat het college van B&W een reactie geeft op bevindingen, conclusies en aanbeveling. Hoe beoordelen jullie die reactie van het college op dit rapport?

Paul: "Dat is best een interessante. Zo'n reactie wordt vooral door ambtenaren voorbereid en is een weerspiegeling van wat die ambtenaren vinden. Aan de ene kant zijn ze er blij mee en zegt het college 'we gaan er wat mee doen'. Maar als je concreet kijkt wat ze dan precies gaan doen, dan wordt het al diffuser. Dat moet dan een beetje strak getrokken worden in het politieke debat dat er

²³<https://www.flickr.com/photos/ter-burg/albums/72157666722020281>

²⁴<https://www.flickr.com/photos/ter-burg/albums/72157666722020281>

altijd over plaatsvindt met de gemeenteraad. De raad vindt de verbindingen met Rotterdammers belangrijk en de raad heeft zeven van de tien aanbevelingen overgenomen.

Eva: “Sommige initiatieven vroegen ons ook: wat zijn nu aanbevelingen waar ik mijn ambtenaar aan kan houden? Zij blijven ook inspreken, er zitten initiatieven bij die heel bedreven zijn in het politieke proces. Die blijven gaan, dat is ook een vorm van participatiemoed.”

Paul: “Ja, er zijn mensen bij die nooit loslaten, die het bijna als een missie zien.”

In de stad en de pers was er ook veel aandacht voor he?

Paul: “Het onderzoek en het rapport ‘Burgers op de bres²⁵’ werd breed opgepakt, niet alleen door de lokale pers maar ook door de landelijke pers. Het is ook interessant in het bredere kader van bijvoorbeeld de Omgevingswet, hoe kan dat straks allemaal gaan met inspraak? Dat is ook voor andere gemeenten van belang.”

Eva: “De aandacht voor burgerinitiatieven is al sinds 2014 heel groot en de omgevingswet biedt een nieuwe impuls. Rotterdam heeft wel samen met de andere drie grootste steden een leergang opgezet om het samenwerken bij ambtenaren meer in hun DNA te krijgen. Voor het stadsmakercongres hebben we een workshop²⁶ verzorgd en een lange presentatie gemaakt die online terug is te kijken. En er is samenwerking van de gemeente met de Erasmus Universiteit rond een kennispunt over participatie.”

Inspiratie

Jullie hebben literatuuronderzoek gedaan naar de relatie burgerinitiatieven en overheid, welke literatuur vonden jullie inspirerend?

Eva: “Ik heb onder meer aan de Technische Universiteit van Delft (bij het voormalige onderzoeksinstituut OTB) eerder onderzoek gedaan naar burgerinitiatieven en mijn proefschrift²⁷ geschreven over welzijnsinitiatieven in vier wijken in Rotterdam. Bij inspiratie denk ik aan het CLEAR-model²⁸ voor participatie (*Can do, Liked to, Enabled to, Asked to, Responded to*). Maar ook aan het concept boundary spanning²⁹ en de best persons³⁰ benadering: dit zijn bijvoorbeeld ambtenaren die wel buiten de lijntjes kleuren en hun *boundaries* oprekken. Ook interessant is *The elephant and the butterfly*³¹ (2013) van onder andere Stijn Oosterlynck. En meer in de antropologische hoek *Elusive Togetherness*³² van Paul Lichterman (2005): een geweldig boek over hoe kwetsbaar een initiatief is, onder meer omdat deelnemers vaak verschillende beelden hebben van de publieke waarde ervan.”

Tot slot

In Rotterdam zijn veel bewoners die zich actief inzetten om publieke waarden te realiseren. De gemeente wil hen steunen, maar dat gaat in de praktijk niet altijd even goed zoals het onderzoek van Rekenkamer Rotterdam laat zien. Dat leidt soms tot een zekere participatiemoed, maar die is

---

²⁵<https://rekenkamer.rotterdam.nl/burgers-op-de-bres/>

²⁶<https://youtu.be/UbzeXtWUsJw>

²⁷<https://boa.unimib.it/handle/10281/110692>

²⁸<https://www.communityartbrabant.nl/kennis/clear-model>

²⁹https://en.wikipedia.org/wiki/Boundary_spanning

³⁰<https://www.platform31.nl/wijkengids/7-achter-de-voordeur-en-vernieuwend-welzijn/7-8-best-persons>

³¹<https://ideas.repec.org/p/hdl/improv/1303.html>

³²<https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691096513/elusive-togetherness>

veelal tijdelijk want daarna vinden bewoners toch weer de energie om door te gaan en zo tonen ze participatiemoed.

7. ARTIKEL Het ontwortelen van wantrouwen

Participatiemoedheid bij burgers hangt onder andere samen met een afbrokkelend vertrouwen ten aanzien van de overheid. Zij voelen zich niet gezien en gehoord en zien daardoor weinig nut in het participeren in trajecten waarop zij geen invloed uit kunnen oefenen. Zo ook in de Haagse wijk Mariahoeve, waar bewoners tot dusver weinig betrokken zijn bij de energietransitie in hun wijk. Het is van belang dat de gemeente het vertrouwen van de bewoners herstelt, om zo de energietransitie samen met de wijk aan te kunnen gaan.

Catharina Ruiter en Hasse van der Veen

In het rapport Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk³³ uit 2020, stelt het Verwey-Jonker Instituut dat wantrouwendende bewoners gedreven worden door een vijftal narratieven: 1) de onzichtbaarheid van de overheid, 2) de onzichtbaarheid van de burger, 3) ongelijke behandeling, 4) het niet horen van de burger, en 5) incompetentie van de overheid. Deze aspecten zien wij ook terugkomen in ons onderzoek rondom de energietransitie in de Haagse wijk Mariahoeve, waar

---

³³https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2021/01/119260_persoonlijke-krenking-tot-vertrouwensbreuk-WEB.pdf

ambtenaren een afname constateren in de bereidheid van burgers om in gesprek te gaan met de overheid. Hoe is dat zo ver gekomen, en welke kansen liet de gemeente liggen? Maar belangrijker nog: waar liggen de mogelijkheden om vertrouwen te herstellen en burgers weer warm te krijgen voor participatie?

Mariahoeve: van voorloperswijk tot stadslab

De Rijksoverheid heeft zichzelf ten doel gesteld om tegen 2030 1,5 miljoen woningen in Nederland te verduurzamen. De Gemeente Den Haag heeft de ongeveer 15.000 inwoners tellende wijk Mariahoeve verkozen tot 'voorloperswijk': de wijk moet in 2030 van het gas af zijn en woningen moeten (beter) geïsoleerd worden. Bewoners zijn niet meegenomen in de keuze om hun Mariahoeve als voorloperswijk aan te wijzen. Voor de planvorming rondom een routekaart naar verduurzaming in 2030 werd er evenmin bij hen aangeklopt. Wel organiseerde de gemeente informatieavonden om hun oplossing voor het energievraagstuk te presenteren: een hogetemperatuur-warmtenet. De ambtenaren stuitten door deze werkwijze op weerstand bij de bewoners, die graag alternatieven wilden verkennen, maar het gevoel hadden dat er niets meer te besluiten viel. Zij voelden zich niet gezien en niet gehoord, de avonden waren immers eenrichtingsverkeer.

Dit bleek stadsbreed een probleem te zijn: er waren vanuit verschillende wijken kritiek op het stedelijke plan voor de energietransitie. Bewoners voelden zich onvoldoende betrokken bij de totstandkoming ervan. Reden voor de gemeente om een pas op de plaats te maken en naar een meer participatieve werkwijze te zoeken. Te beginnen in de voorloperswijk Mariahoeve, waar de gemeente graag wilde weten welke plannen en ideeën wel ondersteund zouden worden door bewoners. Voor dit onderzoek schakelden zij de hulp in van het lectoraat Public Governance van De Haagse Hogeschool. De vragen die in het onderzoek centraal staan, zijn: 1) wat betekent de energietransitie voor de bewoners van de wijk?, 2) hoe willen bewoners hierover geïnformeerd worden? en 3) hoe willen bewoners betrokken worden bij de besluitvorming? Aan de hand van 54 diepte-interviews zijn zowel huurders als huiseigenaren uit verschillende buurten in de wijk bevraagd. De uitkomsten van deze interviews worden later dit jaar door middel van stadslabsessies teruggekoppeld en getoetst in de wijk. Hier delen we alvast onze eerste bevindingen.

De wortels van het wantrouwen

Uit gesprekken met gemeenteambtenaren, zoals wijkmanagers van de gemeente Den Haag (die zorg dragen voor de leefbaarheid in Mariahoeve) en het Team Energietransitie (verantwoordelijk voor de planning en uitvoering van de energietransitie), blijkt dat zij regelmatig ervaren dat bewoners de gemeente wantrouwen: "Wij vertrouwen jou wel als persoon, maar we vertrouwen de gemeente niet", horen zij vaak van bewoners. De gemeenteprofessionals spreken over een "terugtrekkende beweging" van de bewoners, naar aanleiding van dit wantrouwen. Maar waar zitten nu de wortels van dit wantrouwen?

Twee duidelijke punten werden eerder al genoemd: bewoners voelen zich niet gezien en niet gehoord (zie ook het vierde narratief in het eerder genoemde rapport van het Verwey-Jonker instituut). Een bewonersavond waar plannen 'van bovenaf' worden gepresenteerd is niet de dialoog die bewoners verwachten en wensen. Daarnaast geven bewoners aan dat energietechniek een complex onderwerp is waarover de gemeente hen onvoldoende inhoudelijk (technische kennis) en tijdig informeert om mee te kunnen praten. Zij zien hierin een verantwoordelijkheid voor de gemeente om bewoners te informeren op dit vlak, wat onvoldoende is gebeurd. Sterker nog, vele bewoners weten niet eens dat de energietransitie speelt in de wijk, of dat er informatieavonden zijn

geweest. Hierdoor voelen zij dat de gemeente niet genoeg zijn best heeft gedaan om hen te bereiken, via bijvoorbeeld sociale media of de lokale wijkkrant.

Ook de incompetentie van de overheid (het vijfde narratief in het Verwey-Jonker Instituut rapport) blijkt in Mariahoeve een belangrijke rol te spelen. De gemeente wordt niet gezien als expert op het gebied van energie en energietransitie, blijkt uit de interviews met bewoners. Dit komt deels doordat bewoners met experts de plannen op de informatieavonden gecheckt hebben en tot de conclusie kwamen dat er ook alternatieven zijn, en deels omdat de gemeente op informatieavonden niet voldoende antwoorden had op technische en/of milieuvragen. Energiebedrijven, leveranciers van techniek rondom energievoorzieningen en installateurs worden wel als expert gezien. Bij hen zouden bewoners dan ook eerder te raadde gaan om de beste oplossing voor de wijk te vinden.

11 - Mariahoeve (foto: Marco Raaphorst via Flickr³⁴)

De kiem voor herstel van vertrouwen

Uit de interviews komt ook naar voren dat bewoners het prima vinden om mee te denken over de energietransitie binnen gestelde kaders, wanneer hen handelingsperspectieven voorgelegd worden. Als we in de interviews stellen dat de gemeente wil beginnen met het isoleren van huizen, geven bewoners aan dat zij binnen dit kader graag meedenken over kostenverdeling en planning van de werkzaamheden. Ook blijkt de energietransitie mensen te raken binnen het grotere thema duurzaamheid en zien veel bewoners het als een verplichting naar komende generaties om 'iets te doen'. Hiermee is er een zekere urgentie om weer terug aan tafel te komen.

Tot slot zien vrijwel alle bewoners het als een positieve beweging van de gemeente dat zij hun best doen om nu alsnog bewoners te betrekken bij de energietransitie. Dit alles wijst erop dat er een grote kans ligt om bewoners uit hun participatiemoedheid te krijgen en met hen op een waardevolle manier samen te werken in de transitie. De gemeente is nu echter aan zet om zichzelf te bewijzen en het vertrouwen van bewoners te herstellen.

De spagaat van de wijkmanager

In Mariahoeve worstelen de gemeente professionals zelf met het moment waarop burgers betrokken moeten worden, deels uit angst voor gezichtsverlies en deels omdat zij zelf niet altijd op de hoogte zijn van besluitvorming van hogerop. Als we hierop inzoomen zien we dat het Team Energietransitie

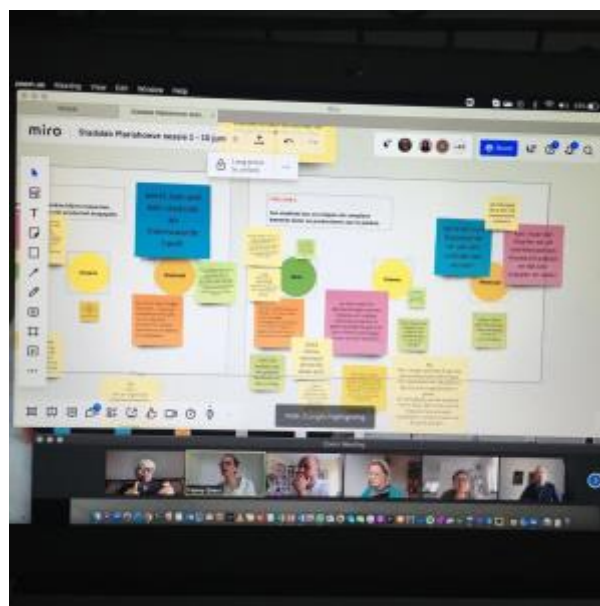
---

³⁴<https://flickr.com/photos/raaphorst/6358200273/in/photolist-aFRqD-2iS7fvj-qwk3x-D2w2F-ErQo6-2s2Unv-dGhCUz-aAkGZ5-CawVB-2hbmDo8-9S74q1-9S75aJ-9S4ah4-9S74Eh-9S7511-9S74eY-9S74M5-5cKMPC-7CDwzF-e4Sz4Q-2iSbCmp-2iSa3TD-sGhJi-2iSa4E8-2iSbBxt-awb8RV-2dztdGq-kUwi3-xqmuNa-oSzgMJ-pMkgqo-oSzgRG-oSCfK6-pPc9dr-kUwkF-pPqQ1a-pPc9cz-94fx7c-cVuZCf-pwWcHX-pPd1MT-6GpYbz-oSCfGk-px2D6m-pPc9b2-oSCfJz-aypK5C-obe4qA-4MMa8D-oDHxT>

van de gemeente hiermee worstelt omdat er vroeg in het proces weinig bekend was over het hoe en wat van de energietransitie in de wijk. Team Energietransitie wilde daarmee nog niet de wijk in, uit angst dat bewoners vragen gingen stellen waar zij nog geen antwoorden op hadden. Dit had, in hun ogen, kunnen leiden tot het niet competent bevinden van de gemeente. Op het moment dat de informatieavonden werden georganiseerd waren die antwoorden er wel, en er was zelfs een oplossing. Daarmee verviel echter ook de handelingsruimte om bewoners nog echt inspraak te geven. Het gevolg was dat de bewoners zich niet gehoord voelden en het vertrouwen daalde. Het laat zien dat participatie voor de gemeente een ingewikkelde balanceeract is tussen goed informeren en tegelijk ruimte geven voor inspraak.

De keuze voor het (te) laat betrekken van bewoners lijkt ook samen te hangen met onduidelijkheid over de besluitvorming van hogerop. Het Team Energietransitie wilde niet eerst bewoners betrekken en laten meedenken om vervolgens van de wethouder te horen dat er al een besluit was genomen over een oplossing. Team Energietransitie voelt zich vaak niet goed op de hoogte van wat er precies speelt of welke besluiten er zullen vallen.

Dit laat zien dat gemeenteprofessionals meer structuur en duidelijkheid nodig hebben om een participatief proces te kunnen leiden. Elementen die hierbij zouden kunnen helpen zijn onder andere een goede afstemming met bestuurders, een vertrouwde werkvorm, een duidelijk proces, breed gedragen afspraken, en een duidelijk verhaal over welke kaders vaststaan en waar nog ruimte is tot meedenken.

12 - Digitale stadslabsessie voor bewoners van Mariahoeve

Ontkiemen tot een échte voorloperswijk

In Mariahoeve blijkt, zoals het Verwey-Jonker Instituut stelt, dat als het wantrouwen in de gemeente afbrokkelt, de bewoners een terugtrekkende beweging maken. De uitvoerende gemeenteprofessional zelf speelt hierin een grote rol, met name door de twijfelende houding ten aanzien van het tijdig betrekken van bewoners en het gebrek aan kennis omtrent interne besluitvorming. Tegelijkertijd toont ons onderzoek aan dat er niet alleen wantrouwen leeft, maar er ook een kiem voor herstel van vertrouwen aanwezig is onder bewoners. Willen we participatiemoedheid te lijf gaan, dan is het belangrijk om in te spelen op de factoren die bijdragen aan het herstel van vertrouwen tussen bewoner en gemeente. Intern is het zaak dat de gemeente de

thema's oppakt die ervoor zorgen dat wijkprofessionals bewoners te laat betrekken: een goede informatiestroom rondom besluitvorming en een duidelijk mandaat om te kunnen handelen. Verder is het van belang om goed te luisteren naar wat de bewoners aandragen voor het herstel van vertrouwen: gebruikmaken van de bereidheid onder bewoners tot beslissen binnen kaders (communicatie en verwachtingsmanagement), luisteren naar de zorgen van bewoners, en de urgentie van duurzaamheid nog beter over de bühnekrijgen. Zo zou een wijk als Mariahoeve toch nog kunnen uitgroeien tot een voorloperswijk.

8. COLUMN De nieuwe 'usual suspects'

Harko van den Hende

De *usual suspects* is een paard, een cricketteam, een jazztrio, een bordspel, een kledingmerk, een Oscar-winnende film, een theatergezelschap en afgaande op mijn leeftijd, huidskleur, geslacht en opleidingsniveau zou ik ook een usual suspects kunnen zijn ware het niet dat ik nog nooit inspreker ben geweest bij wat voor soort bijeenkomst dan ook.

Ik heb wel jarenlang aan de andere kant van de tafel gezeten, als raadslid in een Amsterdams stadsdeel. Daar kenden we ook usual suspects. Twee om precies te zijn. Een die ongeacht het onderwerp op de agenda altijd kwam inspreken over haar groentetuin en een ander die bij een grote verscheidenheid aan agendapunten namens de buurt aangaf tegen het voorstel te zijn. Verder hadden we ook krakers, marktkooplui, moskeebezoekers, bomenknuffelaars en burgers die zich

hadden verenigd in “vrienden van” iets. De minder usual suspects dus, die allemaal op eigen manier hun zaak kwamen bepleiten.

Wie ik toen niet zag maar tegenwoordig wel veel tegenkom, is de soort mens die zich ooit met de titel “stadmaker”. Dat klinkt als een beroep waarbij ze het eelt op hun handen werken, zoals meubelmaker of stratenmaker, maar als ze al ergens eelt hebben dan is het wellicht op hun stembanden. Stadmakers zijn namelijk vertellers - *storytellers* heet dat nu - met als passende vertaling praatjesmakers maar dat klinkt zo negatief. Verder zijn zij ook verbinders, vernieuwers en kunnen zij op bijna magische wijze belangentegenstellingen laten verdwijnen waardoor er weer een nieuw stukje stad is gemaakt. Niet door de stadmaker alleen natuurlijk, maar samen, met de buurt.

De stadmaker leeft (deels) bij de gratie van gemeentelijk geld. Daar is niks mis mee. Dat geld zit vast aan opdrachten die door ambtenaren worden vergeven. Er komt geen raadsbesluit aan te pas. Die opdrachten hebben tot doel om iets te realiseren - of om in het jargon te blijven door *placemaking* iets op te bouwen - anders zou het geen stadmaken zijn. Dat kan een gebouw zijn, een speelplaats of een stukje openbare ruimte zijn, maar ook iets vluchtigs, bijvoorbeeld een pop-up winkel of een activiteit om de buurtcohesie te versterken.

De opmars van de stadmakers maakt ze tot de nieuwe usual suspects. Maar er zijn wel verschillen tussen de oude en de nieuwe. De nieuwe is vaker ook een zij en zij/hij is doorgaans een stuk jonger. Er is ook nog een veel groter verschil: de oude usual suspect begeeft zich met zijn inspraak zichtbaar op het democratisch speelveld terwijl de nieuwe veelal in een democratisch schemergebied verblijft.

De oude laten zich telkens weer zien in de raadszaal of bij de inspraakavond of schrijven een raadsadres. De nieuwe circuleren meer in eigen kring, komen bij *meet-ups* en duiken telkens weer ergens anders op om weer een stukje stad te maken. De oude vragen de politieke vertegenwoordigers om actie, om verantwoording. De nieuwe komen in actie en moeten – als ze een opdracht hebben die financieel groot genoeg is – verantwoording afleggen. Maar niet aan de vertegenwoordigers van het volk maar aan het systeem, de ambtenarij. Hoe moe we misschien ook van de oude usual suspects worden, meer dan de nieuwe dragen zij met hun participatie bij aan een vitale democratie.

9. ESSAY Kunst als medicijn tegen participatiemoedheid

Stel je voor dat je elke week door een gemeente of publieke organisaties gevraagd wordt om tijdens een bijeenkomst over hun dienstverlening mee te denken. Menigeen denkt dan “o nee” zelfs al gaat het over belangrijke zaken zoals een leefbare wijk of de ondersteuning van burgers. Die verzuchting komt doorgaans doordat de vorm van dergelijke bijeenkomsten vaak niet uitstraalt dat je aanwezigheid als bewoner er werkelijk toe doet. Maar kan het wellicht ook anders? Wij denken van wel.

Erik Jansen, Wytske Lankester en Debora Heijne

Participatie valt of staat in onze optiek met de vraag of participanten daadwerkelijk gehoord en gezien worden. Indien hier aan wordt voldaan, dan is participatie geen vermoeiende opgave maar een betekenisvolle activiteit. Om dit te onderbouwen moeten we eerst terug naar de beginvraag waarom participatie gewenst is.

Participatie als waardevolle mogelijkheid

Het antwoord op die beginvraag is meerledig. Allereerst willen we participatie omdat betrokkenheid van gewone mensen draagvlak schept voor ontwikkelingen die hen aangaan, omdat als zij deelnemen aan processen waar ze belang bij hebben ze zich mede-eigenaar zullen voelen van de uiteindelijke antwoordrichting. Goede participatie zorgt dus voor draagvlak en dat beschouwen we als waardevol.

Daarnaast zal de te ontwikkelen antwoordrichting profijt hebben bij de inbreng van personen die direct betrokken zijn bij het vraagstuk. Het perspectief van ervaringskennis biedt vaak een unieke en waardevolle bijdrage die andere betrokkenen niet kunnen leveren. Participatie van de mensen die het betreft zorgt dus voor een beter inhoudelijk antwoord, en dat heeft meerwaarde.

Een vaak over het hoofd geziene reden om participatie te willen stimuleren, is dat je het ook kunt zien vanuit een ethische rechtvaardiging. Als iets jou aangaat, dan is het terecht dat je er ook invloed op kunt uitoefenen, omdat je zo invulling kunt geven aan je handelingsvermogen en mede richting geeft aan je eigen leven. En daarmee kunnen we participatie als waardevol in zichzelf beschouwen.

Participatiemoe? En nu?

Het probleem zit ook niet zozeer in het *waarom* van participatie, maar veeleer in het *hoe*. Er treedt namelijk participatiemoeheid op als een bijeenkomst plichtmatig, niet inspirerend of te eenzijdig is opgezet. Denk daarbij aan het “oh daar gaan we weer in subgroepjes met Post-Its werken”-effect. Daarnaast hebben participatiebijeenkomsten vaak een obligaat karakter waarbij je als deelnemer sterk het gevoel hebt dat je er zit omdat de organisator iets van je wil. Oftewel: bij veel participatie heeft het instrumentele karakter de overhand, daarmee zowel participatiemoeheid als achterdocht opwekkend.

Dat is jammer, want het hoeft niet zo te gaan. Immers als het onderwerp écht van belang is voor de aanwezigen, de participanten, dan is het altijd mogelijk daar een betekenisvolle dialoog over te voeren, die daadwerkelijk wederkerig is. Bij veel reguliere vormen van participatie ontbreekt het aan de verbeelding, het ruimte scheppen voor verschillende denkbeelden, een gezamenlijk verhaal, en het betekenisvol vormgeven aan het collectieve.

Maar hoe moet dat dan? Aan welke criteria moet een ontmoeting voldoen zodat deze inclusief, inspirerend en inhoudelijk waardevol is zodat participatie niet tot moeheid maar tot nieuwe (creatieve) energie leidt? Wij pleiten voor het inzetten van sociaal-artistische methoden. Het betekenisvol vormgeven aan de wereld en het prikkelen van de verbeeldingskracht is namelijk de kracht van de kunsten en van artistieke activiteiten. De toepassing van sociaal-artistische middelen maakt ontmoetingen meer inclusief omdat ze niet alleen een appèl doen op cognitieve en verbale vermogens van mensen, maar ook op de zintuigen door expressie in het (laten) zien, horen, bewegen, etc. Participanten hebben zo de ruimte zich in al die zogenaamde talen uit te drukken waardoor (naast de verbale en cognitieve taal met de post-its) meer en gevarieerder stemmen klinken in de dialoog. Mits vakkundig begeleid.

13 - Tijdens een Art Dialogue Methods sessie leren studenten social work elkaar beter kennen door - met behulp van kunstzinnige uitingen - een tafelschikking te maken met de mensen die bepalend zijn geweest in hun leven (foto: Michelle Fesenmeier)

Art Dialogue Methods

Een voorbeeld van een kader om participatie in sociaal-artistische ontmoetingen te begrijpen en vorm te geven is het *Art Dialogue Methods* (ADM) kader, ontwikkeld en in verschillende gemeenschapssettings toegepast door Heidi Muijen en René Brohm (zie ook dit artikel³⁵). Het proces van dialoog en gemeenschappelijke betekenisgeving bestaat daarin uit een dynamisch samenspel van vijf kernelementen: *Mythos* (het prikkelen van de verbeeldingskracht), *Pathos* (ruimte voor de gezamenlijke beleving en persoonlijke geraaktheid), *Methodos* (de koers die wordt ingezet, de vorm, middelen en organisatie die worden gehanteerd en de manier waarop daar onderweg mee omgegaan wordt), *Logos* (de vragen die centraal staan en inzichten die worden opgedaan) en *Ethos* (de waarden die naar voren komen).

In dat samenspel ontstaat betekenisgeving en nieuwe praktijkwijsheid bij de deelnemers: inzicht in hoe te handelen in praktische situaties rond een bepaald thema. Met name de aspecten *Mythos* en *Pathos* verwijzen naar de narratieve en emotionele appèlwaarde van de kunsten: artistieke middelen helpen om het onzegbare te vertellen en daarmee essentiële thema's te raken als voorportaal naar het erover spreken. Daarmee worden deelnemers verleid om van voelen via denken tot handelen te komen, zonder dat daarbij verbale overtuiging nodig is.

³⁵<https://thymia.nl/wp-content/uploads/2018/02/BJCG-RB-Art-dialogue-methods-phronesis-and-its-potential-for-restoring-an-embodied-moral-authority-in-local-communities.pdf>

In onderstaande video krijgt u meer uitleg over de werkwijze en de voordelen van deze methode:

<https://youtu.be/6WIfYlaXDGc>

Nieuwe energie met sociaal-artistische participatie

Bij een sociaal-artistische invulling van participatie is het uiteindelijk belangrijk dat het proces en de inzet van kunst gericht is op betrokkenheid van deelnemers en aandacht voor de betekenis van interacties. Hoe sociaal-artistische ontmoetingen betekenisvol vorm kunnen krijgen is nog relatief onontgonnen terrein, maar er zijn veelbelovende signalen uit praktijkgericht onderzoek, onder andere aan de Hogeschool Arnhem en Nijmegen in samenwerking met netwerken van praktijkpartners zoals het Reisgezelschap Kunst & Maatschappelijke Inclusie³⁶ en City Deal Kennis Maken Arnhem³⁷. Dergelijk onderzoek draagt bij aan het ontwikkelen van inzicht in de mogelijkheden van benaderingen zoals ADM als praktische strategie voor sociale verandering en verbeteren van sociale kwaliteit.

Authentieke aandacht voor participatie - als onderdeel van wat het betekent om mens tussen andere mensen te zijn - is wat ons betreft essentieel. Als we een participatiebijeenkomst organiseren willen we dat nog wel eens vergeten. We verliezen ons al snel in de instrumentele doelen die we hebben. Het inzetten van kunst kan ons daar echter weer aan herinneren, en meedoen aan artistieke activiteiten kan bovendien nieuwe bronnen van energie aanboren bij deelnemers waarbij zij zich gezien voelen en hun kennis genereus willen delen. Ook al kunnen ze deze misschien niet of moeilijk verwoorden. En zulke nieuwe energie is dan een uitstekend middel tegen participatiemoeheid.

Behind the scenes

Op een druilerige middag in januari 2021 hadden wij afgesproken om - bij hoge uitzondering in tijden van lockdown - fysiek bij elkaar te komen voor een analysesessie. Wytske Lankester en Debora Heijne doen onderzoek naar de werking van Art Dialogue Methods (ADM) als training voor (toekomstig) sociaal-artistiek werkers om betekenisvolle ontmoeting te faciliteren. De onderzoekers zouden Erik Jansen meenemen in een ervaringsgerichte reconstructie van het proces waarin ze met studenten en afgestudeerden van verschillende studierichtingen allerlei toepassingen van ADM hadden geëxploreerd. Wat zich ontvouwdde was een urenlange, intensieve bijeenkomst waarin we aan de hand van vele beelden, ervaringen, perspectieven en visies gezamenlijk tot nieuwe inzichten over betekenisvol ontmoeten kwamen.

Wytske en Debora rolden behang uit over de keukenvloer. Bovenaan beginnend spreidden ze daarop foto's en voorwerpen uit die deel hadden uitgemaakt van de Art Dialogue Methods-sessies.

³⁶<https://www.cultuuroost.nl/veranderkracht/>

³⁷<https://agendastad.nl/arnhem-leert-zelf-ook-veel-uit-de-city-deal/>

Beginnend met de introductiebijeenkomst en daarna één voor één de volgende bijeenkomsten waarbij ondertussen de kernelementen van ADM naar voren kwamen. De voorwerpen bestonden uit artistieke producten (foto's, tekeningen en gedichten), boeken, werkplannen voor de bijeenkomsten en andere attributen (voorwerpen, notitieboekjes) die daarbij waren gebruikt. Bij elke volgende stap gingen we in gesprek en werd het proces middels de verhalen gereconstrueerd. Het geheel werd geregistreerd door fotograaf en filmmaker Michelle Fesenmeier. Zo ontstond een belichaamd verslag van het traject en voor Erik een levendig haast toneelstukachtig beeld van de betekenisvolle dialogen die Wytske en Debora voerden met participanten in de ADM training.

De presentatie van de resultaten door Wytske, Debora en de levendige dialoog daarover met Erik bracht aan het licht dat het werken met kunst in een sociale setting en met sociale doelen tot energieke ontmoetingen leidt, en daarmee deelname aan participatieprocessen zowel inspirerend, laagdrempelig en betekenisvol maakt. Het biedt ruimte voor een nieuw speelveld waarop een gezamenlijk verhaal kan worden verteld dat tot de verbeelding spreekt.

<https://sway.office.com/smyJ8icyLfDmoNa#content=6rcfZmLmDdl8MW>

14 - Behind the scenes (video: Michelle Fesenmeier)

10. ARTIKEL Begeleiden zonder het stokje af te pakken

Burgers die hun eigen initiatief in de gebouwde omgeving willen realiseren kunnen dit niet zonder de gemeente. Zulke initiatieven kunnen alleen een succes worden als de gemeente met deze burgers samenwerkt en hun initiatief ondersteunt. Maar hoe kunnen burgers de gemeente voor hun idee winnen? En hoe kan de gemeente deze burgers effectief ondersteunen zonder het initiatief over te nemen?

Jeannette Nijkamp

De Omgevingswet, die in 2022 in werking treedt, vereist dat de gemeente burgers betreft bij de inrichting van hun leefomgeving. Burgers moeten kunnen participeren in de besluitvorming rondom gemeentelijk beleid, maar ook via eigen initiatieven. Om deze initiatieven te kunnen realiseren hebben burgers de gemeente echter wel nodig. Dit vereist een nieuwe manier van samenwerking, waarbij de gemeente een faciliterende in plaats van initiërende rol heeft. In dit artikel wordt deze samenwerking nader verkend aan de hand van ervaringen rondom het Groningse burgerinitiatief Ebbingehof³⁸, een appartementencomplex voor senioren.

Van droom tot werkelijkheid: een lang traject

Ebbingehof wordt momenteel gebouwd na een lang voorbereidingstraject. Het is een initiatief van een aantal senioren die met gelijkgestemden wil samenwonen, met een eigen appartement voor

---

³⁸<https://www.ebbingehof.nl/>

iedereen en daarnaast gemeenschappelijke binnen- en buitenruimtes. “Het gaat om goed noaberschap, maar ook om samen dingen doen”, aldus een van de initiatiefnemers. Het wooncomplex bestaat uit huurappartementen in zowel de sociale als de vrije sector.

Hoe is het gestart? In 2012 heeft een aantal senioren die elkaar kenden de vereniging Ebbingehofje opgericht. De naam is geïnspireerd op de oude Groningse hofjes, waarin omkijken naar elkaar centraal stond. Kort na de oprichting had de vereniging ongeveer zestig leden. Gaandeweg zijn hier mensen bijgekomen, maar ook afgehaakt. Bijvoorbeeld omdat ze andere huisvesting vonden, of omdat ze vanwege hun gezondheidssituatie niet langer in hun huidige huis konden blijven wonen. De bestuursleden gaven desondanks de moed niet op. Zij hadden goed contact met ambtenaren van de gemeente Groningen. Het hielp dat de gemeente graag wilde laten zien dat zij burgerinitiatieven belangrijk vindt. Het aanspreekpunt vanuit de gemeente zegt hierover: “De gemeente heeft beleid voor Collectief Particulier Opdrachtgeverschap (CPO) en wil bewonersinitiatieven faciliteren.”

15 - Maquette van Ebbingehof (foto: Moriko Kira)

Ondersteuning door de gemeente

De gemeente heeft de vereniging Ebbingehofje op allerlei manieren ondersteund. Allereerst werden verschillende locaties aangedragen zoals leegstaande scholen, maar ook een braakliggend terrein in het Ebbingekwartier. Tevens kreeg de vereniging € 10.000 subsidie voor het onderzoeken van de locaties op geschiktheid. Vanwege de nabijheid van het centrum viel de keuze op het Ebbingekwartier. Vervolgens heeft de gemeente de projectontwikkelaar die het ontwikkelrecht had voor deze locatie gestimuleerd met de initiatiefnemers in gesprek te gaan over verkoop van de kavel. De contactpersoon van de gemeente heeft ook samen met de initiatiefnemers gesprekken gevoerd met de Rabobank en een adviseur aangeraden om een financieringsvoorstel te ontwikkelen. Tot slot heeft de gemeente de initiatiefnemers geld geleend voor de realisatie van de sociale huurappartementen.

Tijdens dit proces traden verschillende knelpunten op. Zo verwacht de gemeente dat als zij investeert in een burgerinitiatief, burgers ook zelf bijdragen. Het bleek echter lastig om de gevraagde € 5.000 bij elkaar te krijgen. “Het was een probleem om de leden te overtuigen € 250 in te leggen. Eigenlijk deden alleen goede vrienden mee”, aldus een van de initiatiefnemers. Het resterende bedrag is uiteindelijk vanuit de contributiegelden betaald. De initiatiefnemers waren blij

met de subsidiemogelijkheid, maar ook teleurgesteld dat veel leden niet wilden investeren vanwege onzekerheid of hun investering iets zou opleveren. De initiatiefnemers geloofden hier wel in. Zij voelden zich verantwoordelijk om de eigen bijdrage te regelen en lieten zien echt voor hun idee te gaan. Ook wisten zij hun contactpersoon bij de gemeente te enthousiasmeren: “Het is ook door die bevoegenheid geweest dat je denkt dat dit nog wel eens kon gaan lukken.”

Een volgende hobbel was het overnemen van de grond. De gesprekken verliepen moeizaam, want door de fors stijgende huizenprijzen werd het voor de projectontwikkelaar veel aantrekkelijker om het wooncomplex zelf te exploiteren. Verder beschouwde deze ontwikkelaar het als een risico dat de initiatiefnemers hun wooncomplex mogelijk niet voor elkaar zouden krijgen, bijvoorbeeld doordat de groep uit elkaar zou vallen. Dat dit risico reëel was, wordt geïllustreerd doordat ook de vereniging Ebbingehofje in een eerder stadium te maken heeft gehad met een ruzie waardoor een bestuurslid vertrok. Door bemiddeling van de gemeente werd uiteindelijk een intentieovereenkomst tot overname van de grond getekend. Hierin stond dat als de aankoop niet zou doorgaan er € 175.000 aan voorbereidingskosten moest worden betaald. De initiatiefnemers hebben toen gezegd: “Dat risico nemen we, want we geloven dat we dit voor elkaar gaan krijgen.” Duidelijk is dat zonder tussenkomst van de gemeente en zonder de risicobereidheid van de initiatiefnemers Ebbingehof er niet was gekomen.

16 - Schets van Ebbingehof (bron: Moriko Kira)

Kritische succesfactoren voor burgerinitiatieven

In oktober is Ebbingehof gereed. De initiatiefnemers zijn tevreden over het resultaat en over de gemeentelijke ondersteuning. Hoewel de gemeente Groningen CPO-trajecten ondersteunt, zijn deze echter ook hier nog lang niet vanzelfsprekend. Er zijn te weinig locaties waar op korte termijn kan worden gebouwd en niet elke ambtenaar is enthousiast over zulke trajecten. Zo vertelt de adviseur die het financieringsvoorstel voor Ebbingehof heeft ontwikkeld over een mislukt CPO-traject op een andere locatie waarbij de betrokken ambtenaren alleen maar wilden werken met projectontwikkelaars. Zij vonden een groep particuliere opdrachtgevers een risico dat hen extra werk opleverde, omdat zij de ervaring hadden dat bewonersinitiatieven regelmatig uit elkaar vielen.

Uit de analyse van Ebbingehof komen vijf succesfactoren naar voren die ook bruikbaar zijn voor burgerinitiatieven in andere gemeenten. Ten eerste ontstond er in tegenstelling tot bij het mislukte

CPO-traject een klik tussen de contactpersoon van de gemeente en de initiatiefnemers. Noodzakelijk hiervoor is dat de contactpersoon open staat voor de ideeën en het enthousiasme van initiatiefnemers en dat deze initiatiefnemers de contactpersoon kunnen enthousiasmeren en overtuigen. Een tweede factor die heeft bijgedragen aan het succes is dat de verantwoordelijke wethouder burgerinitiatieven belangrijk vond en zich hiervoor hard wilde maken.

Een derde succesfactor is dat de gemeentelijke ondersteuning aansloot bij wat de initiatiefnemers wilden. Hiervoor dient enerzijds de contactpersoon van de gemeente te fungeren als *critical friend* die ondersteunt waar nodig en verder de betrokkenen de tijd en ruimte geeft om zelf dingen uit te zoeken. Anderzijds moeten initiatiefnemers laten zien dat zij echt voor hun initiatief gaan, willen bijdragen en deze bijdrage ook kunnen organiseren. Als zij dit niet voor elkaar krijgen, heeft het voor de gemeente geen zin om hier zelf wel in te investeren.

Nog een succesfactor is dat de initiatiefnemers van Ebbingehof beschikten over de juiste contacten en voldoende geld en tijd. Dit impliceert dat burgerinitiatieven vooral een mogelijkheid tot participatie zijn voor hoogopgeleide en rijke burgers en dat het gevaar bestaat dat deze alleen ten goede komen aan die groep. De gemeente moet dus kritisch kijken hoe de voordelen voor de betrokkenen zich verhouden tot de belangen van andere burgers en tot het gemeentelijke beleid. Bij Ebbingehof zijn de initiatiefnemers weliswaar hoogopgeleid en relatief rijk, maar de appartementen zijn voor huurders uit zowel de sociale als de vrije sector. Hiermee dragen de initiatiefnemers tevens bij aan de doelstelling van de gemeente om meer sociale huurwoningen te bouwen. Een vijfde succesfactor is dus dat het burgerinitiatief voordelen oplevert voor een brede doelgroep en aansluit bij gemeentelijke doelstellingen.

Duidelijk is dat wederzijds enthousiasme essentieel is. De initiatiefnemers van Ebbingehof zijn er in ieder geval in geslaagd hun enthousiasme over te brengen op de ambtenaar die het proces heeft begeleid: "Het is buitengewoon leuk dit soort mensen te begeleiden en het uiteindelijk ook gewoon gerealiseerd te krijgen, zonder het stokje van ze af te pakken."

11. COLUMN **Back to the future**

Mike de Kreek

Begin 2019 stapte ik *De Havelaar* binnen, een laagdrempelige buurtvoorziening in de Amsterdamse Kinkerbuurt. De plek waar ik twee jaar lang professionals en vrijwilligers volgde om te onderzoeken hoe zij op dat moment samen sturing gaven aan deze plek. Ik kon toen alleen nog niet vermoeden dat de belangrijkste lessen in het verleden lagen.

Dat zit als volgt. Tot eind jaren zeventig waren het de bewoners die de dienst uitmaakten op het zogenaamde *Zimmerterrein*. Buurtbewoner 'Ome Kick' begon met een paar dierenhokjes, maar al binnen een paar jaar bouwde hij samen met andere buurtbewoners een populaire kinderboerderij. Een aantal ambtenaren regelden wat materialen en na wat getouwtrek is de gemeente het structureel gaan ondersteunen. Nadat buurtbewoners in 1973 aan de gemeente vroegen om op het terrein een bouwkeet te plaatsen, werd ook dat een goed lopende organisatie voor de opvang van peuters. Kinderwerkers sloten alleen aan als het nodig was.

In 1979 werd op initiatief van de gemeente aan de oostkant van het terrein Buurtcentrum De Havelaar geopend. Professionals én vrijwilligers gaven daar vorm aan kinderwerk, groepsactiviteiten en evenementen, met ondersteuning van de gemeente. Dat was voor de doeners van het eerste uur een behoorlijke uitdaging, omdat ze niet meer vanzelfsprekend aan het roer stonden. Het kinderwerk met de kinderboerderij trok een mix aan ouders, die samen met professionals in een organisch proces ideeën voor evenementen uitwerkten, zonder dat er een vast plan lag. Velen waren dan in de loop van zo'n proces eigenaar geworden en daarnaast voelden velen zich uitgenodigd om een deel van de uitvoering op zich te nemen. Zo kwamen de betrokkenen in een balans die dertig jaar lang zorgde voor een bruisende plek met jaarlijks terugkerende evenementen.

In 2012 werd het Buurtcentrum door de welzijnsinstelling verbouwd en door de gemeente omgedoopt tot Huis van de Wijk. Dat bracht verschillende ontwikkelingen met zich mee waardoor de eerder opgebouwde samenwerking uiteenviel en de evenementen verdwenen. Zo lag door de komst van zogenaamde bewonerssubsidies het initiatief voor activiteiten weer volledig bij de buurt. Met daarbij een bureaucratisch traject dat geen organisch, inclusief proces meer was. Kleine, meer homogene activiteiten waren het gevolg. Tegelijkertijd zorgde de verschuiving van het kinderwerk naar brede scholen ervoor dat ouders uit de buurt minder spontaan met elkaar in contact kwamen bij de kinderboerderij. Daarnaast werd de Havelaar een werkplek van de wijkteams, klantmanagers en maatschappelijk werkers om mensen te ontvangen. Hierdoor werd de sfeer formeler en dat had invloed op het gevoel van toegankelijkheid bij bewoners.

En zo werd me de volgende verschuiving duidelijk. Voor 1979 was de kinderboerderij echt van de wijk, namen de bewoners de beslissingen rondom initiatieven en participeerde de overheid daarin. Tussen 1980 en 2012 was het Buurtcentrum ook een beetje van de professionals en gaven zij samen met bewoners sturing aan initiatieven. Sinds 2012 is het Huis van de Wijk in termen van besluitvorming meer van de welzijnsinstelling en de gemeente, waarbij het initiatief voor een activiteit een bureaucratische route volgt met bijbehorende kaders waar het aan moet voldoen. De bestuurlijke bemoeizucht met wat goed is voor de buurt en haar bewoners is daarmee te ver doorgesloten. Een bewoner verwoordt het zo: "we waren graag betrokken geweest bij het uitdenken van de complexe opdracht in 2012 van de gemeente aan welzijn".

En hoe is het nu? Het is mooi om te zien dat de participatiemoed van alle betrokken partijen tijdens de coronacrisis weer lijkt op de tweede periode waarin er echt sprake was van samensturing. De gedeelde urgentie zorgt ervoor dat wederzijdse afhankelijkheid op ieders netvlies staat. Of het nu om een stadsbrede coronahulp gaat of het uitdelen van maaltijden in de buurt: organisaties, overheid, bewoners en professionals weten dat je het niet alleen kunt. Het is te hopen dat die synergie een nieuwe periode inluidt die lijkt op het verleden.

17 - Jubileum organisatieteam 40 jaar De Havelaar (foto: Mike de Kreek)

12. PODCAST Democratie in uitvoering

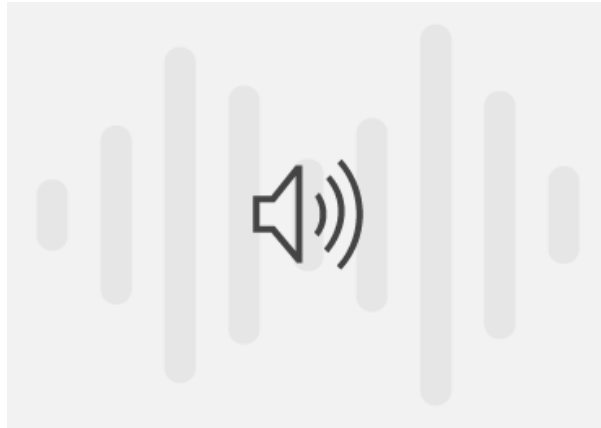
Democratie in uitvoering is een podcast³⁹ over de kwaliteit van de democratie. In elke aflevering spreekt host Marije van den Berg⁴⁰ iemand die daar iets van vindt, er iets mee wil en eraan werkt. Aan het woord komen experts, bewoners, onderzoekers, ambtenaren, ondernemers en bestuurders. Voor een goed gesprek over hoe we de kwaliteit van onze democratie kunnen verbeteren. Marije: "Ik werk als onderzoeker, adviseur en spreker in en over de lokale democratie. Ik ben na acht jaar gemeenteraadswerk en daarna alweer bijna tien jaar als lokale 'initiatiefnemer' onverminderd nieuwsgierig naar waar de democratie nou eigenlijk van gebakken is. Inmiddels ben ik er wel een beetje achter, en stel ik waar dat maar kan de vraag: is het hier een beetje democratisch?"

Marije: "Een paar weken terug kreeg ik een onderzoek onder ogen met de naam 'Participatiemoe'. Nou, over weglekken van energie gesproken... Daarom in deze editie van Democratie in uitvoering een gesprek met de mannen die een E-magazine hebben samengesteld over dit onderwerp: Gert-Joost Peek (lector Gebiedsontwikkeling en Transitie management) en Stan Majoor (lector Coördinatie Grootstedelijke Vraagstukken). Zij zijn allebei betrokken bij het Platform Stad en Wijk en onderzoeken met de poten in de klei allerlei gebiedsontwikkeling en *wicked* grote stadsproblemen. We gaan in gesprek over hoe moe we zijn van al dat geparticipeer. Waarom zijn we dat? En wie is er eigenlijk het meest 'moe'?"

---

³⁹<https://democratieinuitvoering.buzzsprout.com/>

⁴⁰<https://www.democratieinuitvoering.nl/>

<https://sway.office.com/smyJ8icyfLfDmoNa#content=zBXeRiBRW5Alyh>

18 - Participatiemoe(d) | #12 Stan Majoor en Gert-Joost Peek spreken met Marije van den Berg over participatie(moeheid)

13. ARTIKEL **Participatie vergroot kansengelijkheid**

Vandaag de dag wordt veelvuldig gebruik gemaakt van participatie van doelgroepen en inwoners in beleidsvorming en -uitvoering. Participatie wordt zelfs zo vaak toegepast dat het tot participatiemoeheid zou leiden. We zien ook dat lang niet alle groepen mensen worden betrokken: mensen met ongelijke kansen worden minder vaak gehoord. Wat kunnen we hier aan

doen? Middels deze reflectie geven we ook antwoord op de vraag hoe participatie bij kan dragen aan gelijke kansen.

Ingrid Bakker, Lisa Wilderink, Carry M. Renders en Natascha Notten

Om álle mensen op zinvolle wijze te laten participeren en participatiemoeheid te voorkomen, is het van groot belang om bewonersparticipatie op de juiste momenten, met de juiste voorkennis en op de juiste wijze in te zetten: weten wat de mensen in kwestie belangrijk vinden, willen, kunnen, nodig hebben, ervan verwachten en daar vervolgens ook ècht rekening mee houden. Op basis van opgedane ervaringen in het project GO! Noord Nederland en diverse andere projecten van het lectoraat Gezonde Samenleving⁴¹ (o.a. het doorlopende project De kracht van intergenerationele verbindingen⁴² en het project MAPZ: Meedenkend, Actief en Participerend Zwolle⁴³), worden in deze bijdrage inzichten gedeeld over waar je bij het ophalen van verhalen bij mensen met ongelijke kansen rekening mee moet houden, hoe je antwoord kan geven op die vragen die van belang zijn voor bewonersparticipatie en hoe daarmee kansengelijkheid kan worden gerealiseerd.

Verhalen ophalen

De cijfers waarop beleid en de bijbehorende uitvoeringsprogramma's vaak gebaseerd worden zijn meestal gemiddelden en laten niet goed zien wat er daadwerkelijk speelt en leeft in een samenleving. Daarbij geldt dat de mensen achter de risicocijfers, de meer kwetsbare mensen, om verschillende redenen minder vaak van zich laten horen bij reguliere peilingen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan cijfers over het aantal mensen in armoede of het aantal laaggeletterden in een wijk of gemeente. Voor professionals en beleidsmakers zijn deze individuen en gezinnen vaak minder zichtbaar en moeilijk te bereiken voor bijvoorbeeld het invullen van een enquête. Om de achterliggende verhalen van deze mensen - die veelal minder talig zijn en minder kansen hebben - op te kunnen halen en daarmee de cijfers te kunnen duiden, zal een andere benadering moeten worden gebruikt.

19 - Dia loog met lokale stakeholders (bron: Go! Noord Nederland⁴⁴)

⁴¹<https://www.windesheim.nl/onderzoek/lectoraten/gezonde-samenleving>

⁴²<https://www.windesheim.nl/onderzoek/lectoraten/gezonde-samenleving>

⁴³<http://www.project-mapz.nl/>

⁴⁴<https://www.gonoordnederland.nl/go-methode>

GO! Noord Nederland

In GO! Noord Nederland⁴⁵ worden gesprekken met diverse bewoners van plattelandskernen over hun leefomgeving gevoerd. Ook met de meer kwetsbare mensen. In deze plattelandsgebieden zien we vaker achterstanden in gezondheid en welzijn optreden door onder andere verschraving van voorzieningen, ongelijke kansen in onderwijs en werkgelegenheid, maar ook door het in stand houden van (leefstijl)gedragingen en een lager ambitieniveau van generatie op generatie. Gemeente en GGD werken in dit project samen met bewoners om stapsgewijs kansen te identificeren en te benutten om de leefomgeving in het eigen dorp gezonder in te richten en daarmee de kans op een gezond leven te vergroten. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de GO! methode⁴⁶ om in co-creatie de leefomgeving in kaart te brengen, te onderzoeken hoe deze succesvol gezonder te maken is en dit vervolgens gezamenlijk uit te voeren of vorm te geven. Concrete keuzemogelijkheden – ook wel handelingsperspectieven genoemd - worden door experts aangedragen, waarmee de leefomgeving lokaal gezonder ingericht kan worden door bewoners en andere lokale stakeholders.

De GO! methode omvat zes te onderscheiden stappen (zie onderstaand figuur). In stap 3 en 5 worden lokale stakeholders en bewoners nauw betrokken middels een gesprek over de lokale kansen en bedreigingen en over de implementatie van integrale maatregel(en). Naast een brede afspiegeling van inwoners worden bijvoorbeeld ook de huisarts, de dominee, een leerkracht, iemand vanuit jeugdwerk, een lid van het dorpsbelang of de eigenaar van de lokale tennisvereniging betrokken. Zij beslissen welke maatregel het meest wenselijk is, de gemeente kijkt naar de haalbaarheid van die maatregel.

20 - Schematische weergave van de zes stappen van de GO! methode (bron: Go! Noord Nederland⁴⁷)

Belangrijke lessen en tips

Op basis van dit project en de eerder genoemde trajecten komen wij tot een aantal belangrijke lessen en tips voor het ophalen van verhalen bij (kwetsbare) mensen.

Lokale context en bestaande netwerken - Om in contact te komen met je doelgroep, inclusief de mensen met ongelijke kansen, en hen bereid te vinden deel te nemen aan het participatietraject is het belangrijk aan te sluiten bij de lokale context en de leefwereld van de mensen om wie het gaat. Daarom is het goed gebruik te maken van bestaande netwerken: bijvoorbeeld door samen te

⁴⁵<http://www.gonoordnederland.nl/>

⁴⁶<https://www.gonoordnederland.nl/go-methode>

⁴⁷<https://www.gonoordnederland.nl/go-methode>

werken met lokale (welzijns)organisaties die de lokale context goed kennen, vertrouwensbanden hebben opgebouwd en je op een ‘warme’ en laagdrempelige manier in contact kunnen brengen met je doelgroep.

Brede inclusie - Een veelvoorkomend probleem bij bewonersparticipatie is dat vooral de *usual suspects* deelnemen, terwijl een brede inclusie van doelgroepen wordt nagestreefd, waaronder mensen met ongelijke kansen. Dit kan zoveel mogelijk worden voorkomen door mensen gericht uit te nodigen: bijvoorbeeld door eerst na te denken over een breed pallet aan uit te nodigen doelgroepen, vervolgens een sleutelfiguur uit de gemeenschap te vragen de desbetreffende mensen persoonlijk te benaderen om deel te nemen en hen waar nodig te ondersteunen om deelname mogelijk te maken.

Ervaringskennis - Ervaringskennis, empathie en een echt luisterend oor zijn belangrijke factoren in het verkrijgen van de gewenste informatie. Vooral als het gaat om soms gevoelige onderwerpen zoals armoede, laaggeletterdheid of een ongezonde leefstijl is het goed de gesprekken voor te bereiden met of uit te laten voeren door ervaringsdeskundigen. Zij kunnen ervoor zorgen dat de juiste vragen gesteld worden, in de juiste woorden en dat er minder vanuit een “eigen bubbel” geluisterd wordt naar degene om wie het gaat.

Gesprek op maat - Een dialoog is niet voor iedereen de meest passende methode om zijn of haar verhaal te vertellen. Om het gesprek in zo’n geval natuurlijker te laten verlopen kan er bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van foto’s en afbeeldingen. Voor anderen werken andere vormen van *arts-based* methoden beter of spreken zij vrijer in een groep met gelijkgestemden. Het is daarom goed om per situatie te kijken wat het best aansluit bij de persoon of personen die je tegenover je hebt.

21 - Dialoog met lokale stakeholders (bron: *Go! Noord Nederland*⁴⁸)

Gelijkwaardigheid en wederzijds respect - Tijdens dialogen met groepen bewoners is het belangrijk dat iedereen het gevoel heeft zijn zegje te kunnen doen. Daar moet bij het kiezen van de werkwijze rekening mee gehouden worden. Bijvoorbeeld door eerst individueel geeltjes op de plattegrond van het dorp, de wijk of buurt te laten plakken en die vervolgens gezamenlijk te benoemen en te bespreken. Door alle deelnemers in staat te stellen zinvol bij te dragen aan de dialogen en de besluitvorming op basis van persoonlijke interesses en collectieve behoeften, ontstaat er een democratisch proces. Dit is van groot belang bij het verkrijgen van draagvlak voor de uiteindelijk gekozen maatregel.

---

⁴⁸<https://www.gonoordnederland.nl/go-methode>

Representativiteit - Een groot aantal deelnemers neemt op persoonlijke titel deel aan een dialoog en praat vooral vanuit het eigen belang, terwijl er mogelijk ook deelnemers zijn die in staat zijn om (ook) vanuit hun 'achterban' mee te praten en mee te denken. Denk bijvoorbeeld aan de huisarts, de dominee en de opbouwwerker. Het is goed dit te benoemen en de deelnemers te motiveren om ook vanuit het belang van anderen te denken. Hiermee wordt het bereiken van breed draagvlak voor het resultaat vergroot.

Persoonlijke vaardigheden en interesses - In een participatietraject is het belangrijk de stappen die je samen neemt aan te laten sluiten bij de vaardigheden en interesses van de deelnemers. Zo zal je bij kinderen rekening moeten houden met hun spanningsboog; bijvoorbeeld door de gesprekken af te wisselen met spelletjes en creatieve methoden te gebruiken.

Concrete acties als resultaat - Door resultaten van deelname zichtbaar te maken zien bewoners dat hun input van waarde is. Concrete resultaten op korte termijn, zoals een verandering in de eigen leefomgeving, zorgen ervoor dat deelnemers het nut van participatie inzien. Daardoor zullen zij een volgende keer eerder geneigd zijn weer te participeren. Bovendien zorgt het zelf realiseren van dat resultaat voor eigenaarschap van de oplossing of verandering.

Kortom, in de ervaring van het lectoraat Gezonde Samenleving (hogeschool Windesheim) kun je ook mensen met ongelijke kansen laten participeren door de juiste ondersteuning te bieden, door een echt luisterend oor te bieden zodat mensen zich gezien en gewaardeerd voelen, door gebruik te maken van bestaande structuren, door de werkwijze af te stemmen op de mensen waar het om gaat en door zichtbare resultaten op te leveren. Door de stem van alle doelgroepen te horen kan beter passende beleidsvorming en uitvoering plaatsvinden, voorkom je participatiemoeheid en verbeter je kansengelijkheid.

14. SLOTARTIKEL Participatiemoe(d)!

Een magazine met vijf artikelen, een enquête, drie columns, een interview, een essay en een podcast die allemaal hun licht laten schijnen over de voordelen en knelpunten bij burgerparticipatie. Tezamen leveren deze bijdragen een rijke opbrengst op aan nieuwe inzichten. Aan de ene kant laten de verschillende casussen en onderzoeken het belang zien van specifieke oplossingen per locatie en situatie. Het is en blijft een kwestie van maatwerk en mensenwerk. Aan de andere kant zijn er ook verschillende rode draden te trekken. Wij kwamen tal van overeenkomsten tegen in de probleemanalyses, maar ook meerdere universele spelregels die de participatietrajecten net even wat efficiënter en succesvoller kunnen laten zijn. In dit afsluitende artikel maken we de balans op en geven we na de diagnose een behandelplan voor participatiemoeheid.

Stan Majoor en Gert-Joost Peek

“Er is geen enkele vorm waar ik tevreden over ben. De gemeente doet burgerparticipatie puur om het moeten. Bij alle projecten waar ik betrokken ben geweest lag de uitkomst van tevoren al vast.”

“Over het algemeen zijn genoeg burgers enthousiast en bereid om mee te denken of te doen met participatie. Maar het staat of valt wat er met de uitkomsten gebeurt. Het is niet zo dat iedereen gelijk wil hebben en anders teleurgesteld is, het is wel zo dat als er uiteindelijk weinig of niets gebeurt met de input er veel frustratie ontstaat.”

Twee typerende citaten uit het onderzoek dat we speciaal voor dit digitale magazine hebben uitgevoerd naar ervaringen bij participatietrajecten van burgers en professionals. Het betrekken van direct belanghebbenden is meestal goed voor de kwaliteit *en* het draagvlak van een beleidskeuze of een concrete oplossing. Alleen de uitvoering en de uitwerking ervan schiet vaak te kort. Hoewel de enquête niet was opgezet om tot integrale conclusies over dit onderwerp te komen – daarvoor was de onderzoekspopulatie te klein – geven de uitkomsten een beeld dat niet mals is (zie bijdrage 2): hoewel het idee van burgerparticipatie gretig wordt omarmt, is het geklaag tegelijkertijd niet van de lucht. Vele betrokkenen, zowel aan de zijde van professionals als burgers, lijden aan wat we hier populair *participatiemoehheid* noemen. Dit is niet alleen jammer maar ook zorgelijk. In een vitale democratie is burgerparticipatie cruciaal om te komen tot beter (geïnformeerd) beleid via het verbinden van de werelden van expert- en ervaringskennis. Wat is de diagnose, welke behandelingen zijn mogelijk en wat kan praktijkgericht onderzoek van hogescholen hieraan bijdragen?

22 - De inspraakavond (foto: Jan Dirk van der Burg⁴⁹)

Diagnose

Het eerste aspect van onze diagnose uit de resultaten van de enquête en de bijdragen in dit magazine is de vaak weinig inspirerende *organisatie* van participatie. Traditionele beleidsparticipatie blijft nog (te) vaak een variatie op bijeenkomsten-op-uitnodiging van de overheid waarin met de opgekomen burgers en ondernemers een enigszins moeizaam ritueel wordt doorgemaakt. Of het nu fysiek of digitaal is, er zijn weinigen aan beide kanten van de tafel, die hier echt enthousiast van worden. Organisatie heeft hier een brede betekenis. Er is vaak veel mis met de locatie, het tijdstip, het uitnodigingsbeleid, het taalgebruik en/of met de weinig inspirerende manier waarop bijeenkomsten zijn vormgegeven. Soms is het ook de vorm die veel te vrijblijvend is: Iedereen wordt vooral vriendelijk bedankt voor 'input', waarna het proces vervolgens weer zonder participatie verder gaat. Een andere keer blijken (cruciale) besluiten al lang genomen en is een

---

⁴⁹<http://www.jandirk.com/about.html>

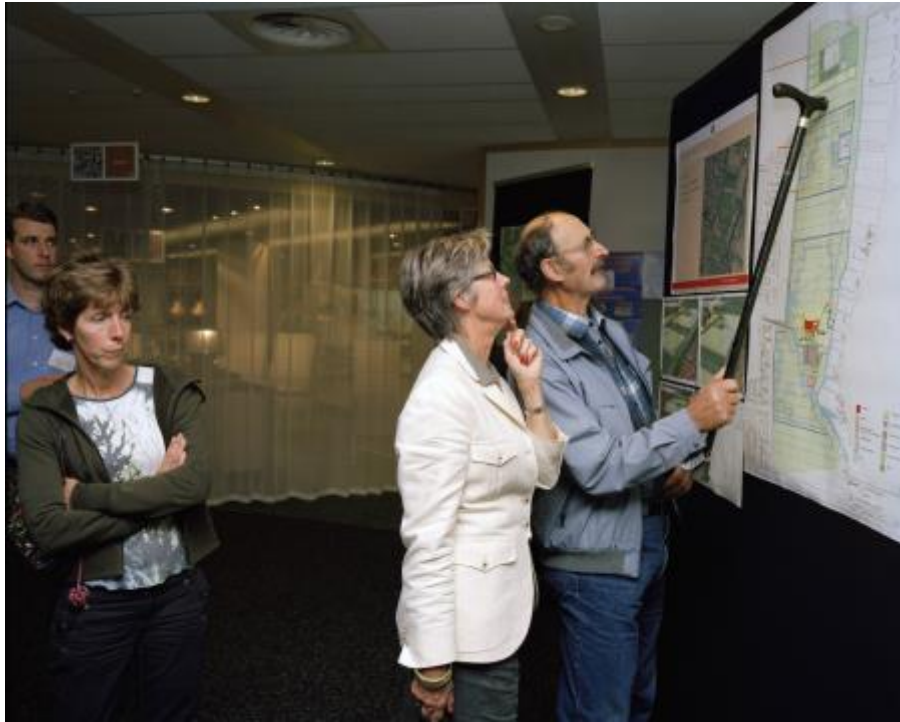
*participatie*bijeenkomst een verkeerd woord voor een *informatie*bijeenkomst. Burgers hebben dan uiteraard het idee dat ze hun verhaal, zorgen of ideeën onvoldoende kwijt kunnen, terwijl ambtenaren er vaak ongemakkelijk bijzitten door hun beperkte manoeuvreerruimte. Een uitgelezen recept voor participatiemoehheid.

Een tweede samenhangende diagnose is de dominantie in participatieprocessen van personen die de *usual suspects* worden genoemd. Dit is een enigszins stigmatiserende verzamelterm voor (groepen) personen die buitengewoon actief deelnemen. Vaak komen de anekdotische voorbeelden bovendrijven van (autochtone) senioren/BOOMERS die actief participeren in hun gemeenschap over allerlei onderwerpen. Ook actieve ‘stadsmakers’ die vooral zelf aan de slag willen zijn weinig representatief, al zijn ze meestal wel een stuk jonger. Harko van den Hende schreef daar een scherpe column over (bijdrage 8). Punt is dat het bij traditionele participatie vaak ontbreekt aan jongeren, lager opgeleiden, werkenden en mensen die minder mobiel of taalvaardig zijn. Of zoals de onderzoekers vanuit hogeschool Windesheim zeggen: “mensen met ongelijke kansen worden minder vaak gehoord” (bijdrage 13).

Usual suspect kunnen ook personen of groepen zijn die eenmalig participeren en daarbij een heel duidelijk (deel)belang vertegenwoordigen. Dit gaat vaak over zaken die mensen *niet* willen – meestal een hele sterke motivator om te participeren: bijvoorbeeld verzet tegen een Hoogwaardig Openbaar Vervoer-traject, een windmolen of het creëren van een speelpleintje in de straat. In dit soort gevallen is er vaak wel meer diversiteit in leeftijd en opleiding, maar ontbreken juist de stillere groepen die de voorstellen wel steunen. Het eerste geval leidt bij ambtenaren en hun politieke bazen meestal tot de verzuchting dat participatie maar matig representatief is, terwijl in het tweede geval de representativiteit van de *direct* betrokkenen misschien beter is, maar andere overwegingen voor een bepaald beleid of keuze ondervertegenwoordigd zijn.

De dominantie van de usual suspects komt vaak naar voren, zowel bij bewoners als professionals die klagen over participatiemoehheid. Tegelijkertijd is het ook een *wrange* term. Deze mensen zetten zich vrijwillig in en laten van zich horen. We moeten daarom erg voorzichtig zijn hun bijdrage bij voorbaat neer te zetten als puur gericht op eigenbelang. Uiteraard is de vraag relevant: hoe erg is het dat ze wellicht niet representatief zijn? Maar dit is meer een vraag voor politieke bestuurders dan voor henzelf. Het bij voorbaat *framen* en behandelen van een groep als usual suspects door professionals kan namelijk sterk bijdragen aan participatiemoehheid.

Tenslotte, een derde diagnose voor het optreden van participatiemoehheid is dat vooral burgers, maar soms ook betrokken professionals, wijzen op de gebrekkige *impact* van participatieprocessen. Uiteraard zijn er uitzonderingen, maar vaak wordt veel tijd geïnvesteerd en gebeurt er uiteindelijk weinig mee. Eerder noemden we al het probleem dat veel participatie eigenlijk informatie-geven is. Maar zelfs als er daadwerkelijke ruimte is voor inbreng van groepen, worstelen gemeenten dikwijls met het een plekje geven van deze input. Onder andere omdat die inbreng vaak moeilijk lijkt te rijmen met de waarden en werkwijzen van andere afdelingen binnen een gemeente, die vooral gericht zijn op expertise, rechtmatigheid en efficiëntie (zie bijdrage 3). En dat is ook niet altijd vreemd of verkeerd: soms botst inbreng nu eenmaal met andere waarden, plannen en besluiten. Een gesprek hierover is logisch en goed in een vitale democratie. Als dit echter onvoldoende gebeurt, dreigt zelfs goedbedoelde participatie als een boemerang terug te slaan op de organisatoren. Er worden verwachtingen gewekt die niet opgevolgd worden.

23 - De inspraakavond (foto: Jan Dirk van der Burg⁵⁰)

Behandelplan

Zo wordt participatie zeer regelmatig een vermoeiend plichtmatig ritueel dat de belofte van bijdrage aan de kwaliteit van, en draagvlak voor een beleidskeuze of concrete oplossing niet inlost. En is er des te meer moed voor nodig om ermee door te gaan. Want we mogen niet vergeten dat – of je nu ambtenaar of burger (initiatiefnemer) bent – het moed vergt om je voornemen, ambitie of oplossing op de grill te leggen en anderen er hun oordeel over te vragen.

We zien een aantal oplossingsrichtingen om zo'n uitkomst te voorkomen. Ten eerste is het goed om aan *verwachtingsmanagement* te doen en duidelijker te zijn over het doel van de participatie. In de veel aangehaalde participatieladder⁵¹ (Arnstein, 1969) wordt een directe relatie tussen de mate van invloed van burgers vermengt met een normatief oordeel daarover; *zelfbestuur* is als hoogste sport van de ladder altijd beter dan alleen maar *informereren*. Er zijn echter situaties denkbaar waar snelle en centrale democratisch gelegitimeerde besluitvorming de voorkeur heeft of er zijn onderwerpen waarbij het verstandig is besluitvorming te baseren op de kennis van experts in plaats van op een publieke opinie (Fung, 2006). Dit is ook prima uit te leggen.

We stelden al eerder dat participatie vaak moeizaam gaat in een situatie dat een overheid 'iets' wil en een burger daar iets van 'moet vinden'. Dergelijke participatie op uitnodiging heeft meestal een laag bereik, en als er bereik is, dan toch vooral van mensen die iets vaak hartstochtelijk *niet* willen. Het lastige is dan uiteraard hoeveel rekening met hen moet worden gehouden als het gaat om een besluit genomen door een democratisch gekozen orgaan, zoals de toewijzing van de Haagse wijk Mariahoeve als een voorloperswijk voor energietransitie (bijdrage 7). Als verwachtingen slim worden gestuurd kan participatie helpen om plannen beter te maken, door bijvoorbeeld een splitsing te maken tussen aan de ene kant de doelstellingen van beleid (een x-aantal MegaWatt windenergie in een bepaald gebied), die vastgesteld worden via een democratisch gekozen bestuur en aan de

⁵⁰<http://www.jandirk.com/about.html>

⁵¹https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_wmo/details.php?cps=3&canon_id=183

andere kant de uitwerking daarvan (locaties, groepering) op basis van een participatief proces. De scheidslijn moet dan wel heel duidelijk aan het begin van een proces worden gezet om te voorkomen dat tijdens participatie steeds weer de oorspronkelijke beleidsdoelstelling onderdeel wordt van een debat. Dergelijke kaders helpen de organisatie van participatie en geven een veel realistischer beeld van de mogelijke impact ervan (diagnose 1 en 3) en voorkomen daarmee teleurstellingen en vermoeidheid.

24 - De inspraakavond (foto: Jan Dirk van der Burg⁵²)

Ten tweede is het goed om vooraf na te denken over het *eigenaarschap van de participatie*. Dit hoeft niet exclusief bij de overheid te liggen. Ook hier ligt de participatieladder aan ten grondslag, die te veel uit gaat van een formele overdracht van taken en verantwoordelijkheden van overheid naar (burger)participanten (Fung, 2006; 2015). Naast burgers die gevraagd worden om te reageren op initiatieven van de overheid, zogeheten *burgerparticipatie*, zien we de afgelopen decennia ook een tweede vorm opkomen waarin de overheid mee probeert te doen met initiatieven van burgers. We spreken over *overheidsparticipatie* wanneer, steeds vaker ook professionele, initiatiefnemers hun ambitie niet kunnen realiseren zonder (financiële) ondersteuning en toestemming van de overheid en ze opzoek zijn naar ambtenaren die kunnen helpen. Dit zagen we bijvoorbeeld bij de casus Ebbingehof in Groningen (bijdrage 10). Het gevaar dat hier op de loer ligt is dat een enthousiaste ambtenaar – overigens vaak onbewust, want hij/zij mag het tijdens werktijd doen – de regie naar zich toe trekt en zo het enthousiasme van de vrijwillige initiatiefnemers smooit. De studie van de Rotterdamse Rekenkamer laat daarnaast zien dat er nog tal van andere problemen zijn bij ondersteuningsmaatregelen (bijdrage 6).

We moeten duidelijkheid scheppen in wie met wie meedoet en ons er bewust van zijn dat dit door de tijd kan en mag veranderen (zie bijdrage 11). Daarnaast is het van belang dat het niet altijd hoeft te gaan over de overdracht van directe macht en zeggenschap (aggregatieve besluitvorming). Er zijn ook legio mogelijkheden voor minder directe vormen van invloed (deliberatieve besluitvorming).

---

⁵²<http://www.jandirk.com/about.html>

Denk aan participatieve ontwerpessies en lichte vormen van consultatie, die niet zo formeel hoeven te zijn. Pop-up ateliers, opendeur-beleid, rondwandelingen en online-tools op hun beurt halen participatie weg uit de zaaltjes en brengen belangstellenden en belanghebbenden in direct contact met de ontwerpers, beleidmakers, initiatiefnemers en anderen die het eigenlijke werk doen. Dinand Ekkel ziet hiervoor ook mogelijkheden met zogenaamde *gaming*-technieken (bijdrage 4). Het zou zomaar kunnen dat dergelijke vormen, wanneer eveneens een brede vertegenwoordiging van ambtenaren meedoet, helpt bij de weerbarstige, interne afstemming bij gemeenten, die vaak als belangrijk struikelblok wordt gezien. Dit wordt ook wel de 'siloparadox' genoemd (zie bijdrage 5). Dit kan niet alleen het (formele) proces van realiseren helpen, maar ook de kwaliteit in de volgende fase van beheer en onderhoud helpen garanderen.

Dit brengt ons op een derde samenhangende aspect van de behandeling. Het is goed om in situaties waarin een goed onderbouwde keuze wordt gemaakt voor burgerparticipatie een *vorm* te kiezen die leidt tot een uitwisseling tussen deelnemers voorbij primaire standpunten. Via methoden als *mutual gains*⁵³ bijvoorbeeld kunnen gesprekken georganiseerd worden over elkaars belangen, over de waarden en normen waarin deze geworteld zijn (Susskind en Field, 1996). Op dit diepere niveau is het vaak veel gemakkelijker gezamenlijkheid te vinden van waaruit gehandeld kan worden richting oplossingen. Het is deze waardecreatie waardoor participanten uiteindelijk ook bereid zijn om hun ervaring en kennis in te zetten.

Naast de inzet op het vinden van gezamenlijkheden moet de participatievorm mensen ook daadwerkelijk in staat stellen om de stap naar eigen inbreng te maken. Lang niet iedereen is welbespraakt en assertief, of taalvaardig. Creatieve methoden kunnen sterk bijdragen aan andere soorten gesprekken, zoals Erik Jansen, Wytske Lankester en Debora Heijne ook in hun essay betogen (bijdrage 9). Tijd nemen om verhalen en inzichten op te halen is cruciaal. Soms kan ook een route via bijvoorbeeld kinderen of een gezamenlijke maaltijd leiden tot een grotere betrokkenheid en inzet van *unusual suspects* (zie ook bijdrage 13). Het is daarbij goed om een brede inbreng niet te verwarren met democratische legitimering. Sommige methoden zijn meer geschikt voor het creëren van draagvlak, terwijl anderen helpen bij het verbeteren van de beleidskeuze of concreet te realiseren oplossing.

Moe(d)

De bijdragen in dit magazine laten zien dat we vooral participatie-moe worden van 1) de vorm – weer *post-it's*; 2) de deelnemers – weer die 'senior-tegenstanders'; en 3) de effecten – alleen inkleuren. Dat heeft voor een deel ook te maken met de vragen die we stellen om te komen tot het *waarom* van participatie, namelijk *wie* moeten deelnemen en *hoe* doen we de participatie. Dit leidt automatisch tot een antwoord op de *waarom*-vraag in termen van draagvlak en legitimiteit.

Er is ook een andere route denkbaar, namelijk via de verwachtingen van het concrete *wat* van de uitkomsten en het eigenaarschap van het participatieproces (*wiens*)? Die route biedt een ander antwoord op de *waarom*-vraag in termen van meerwaarde en co-creatie. Hogeschool onderzoek kan bijdragen aan het meer invulling geven van deze laatste route. Onderbouwd met wetenschappelijke inzichten kunnen praktijkonderzoekers helpen bij het vormgeven van participatie als een gezamenlijke traject dat recht doet aan de complexiteit van de grote veranderopgave waar het onderdeel van is. Zo met participatie om willen gaan vraagt om moed, maar daaraan is - ook getuige de bijdragen aan dit magazine - geen gebrek!

---

⁵³<https://wijzijnwin.nl/wp-content/uploads/2018/04/Workshop-WIN-Canvas-Omgevingsmanagement.pdf>

25 - De inspraakavond (foto: Jan Dirk van der Burg⁵⁴)

Onderzoeksagenda

Hogescholen zijn bij uitstek geschikt om het leren over participatieprocessen te versterken en om professionals op te leiden - of bij te spijkeren en te coachen - die hier een grote rol in (gaan) spelen. Uiteindelijk is participatie namelijk vooral mensenwerk waarbij veel wordt gevraagd van professionele vaardigheden (Blijleven e.a., 2019). Deze professionals kunnen geholpen worden in een structureel andere benadering van participatie die nog verder uit te werken is. We schetsen daarom twee samenhangende lijnen voor een (actie)onderzoeksagenda van (samenwerkende) hogescholen en adresseren een opleidingsvraag:

1. *Vormgeven van participatie als gezamenlijke opgave*

Een belangrijke leer- en ontwikkelopgave op meer structureel niveau ligt in het ter discussie stellen van het onderscheid tussen *burgerparticipatie* en *overheidsparticipatie*. De focus zou zich niet moeten richten op de vraag wie met wie meedoet, maar veel eerder of en hoe overheden en andere betrokkenen eigenaarschap van (besluitvormings)procedures en (concrete) oplossingen onderling willen delen. Het gaat er niet om de ander toegang te geven tot jouw domein, maar om afspraken te maken over een gezamenlijk domein. Bijvoorbeeld als het gaat over eigendom van fysieke plekken zoals een hok, buurthuis of pluktuin. Maar ook wanneer het gaat over nieuwe participatieprocedures, bijvoorbeeld in de vorm van een participatieconvenant of gebiedscontract. En informeel wanneer het gaat over ambities voor een wijk of gebiedsontwikkeling. Vanuit een gedeelde ambitie is het ook makkelijker open te staan voor anderen die een concrete invulling voorstellen, of betrokkenen een *right to challenge* te verlenen.

Hogescholen kunnen door nauwe betrokkenheid bij dergelijke innovatieve processen partijen helpen samen deze stappen te zetten. Ze kunnen situaties waarin rondom een bepaalde plek initiatiefnemers en gemeenten belangen hebben deze bewust gaan begeleiden als leer- en

---

⁵⁴<http://www.jandirk.com/about.html>

ontwikfelsituaties (Majoor & Karré, 2019). Er zijn immers veel theorieën over mede-eigenaarschap, maar het verschil wordt vooral gemaakt in de manier van uitvoering. De vertrouwenspositie die daarvoor nodig is, kunnen hogescholen verwerven door langjarig betrokken te zijn bij bepaalde gebieden en opgaven, door onderzoek en onderwijs met elkaar te verbinden en door wellicht lokaal fysiek aanwezig te zijn met een dependance of studielokaal (Peek, 2020).

Dit levert de volgende onderzoeksvragen op:

- Analyse: wat zijn succes- en faalfactoren van participatie waarbij sprake is van een gedeeld eigenaarschap van het proces als dit bij een andere actor dan de (lokale) overheid ligt?
- Ontwerp: hoe kan participatie als gezamenlijk proces worden georganiseerd?
- Context: wat zijn de kansen van het 'uitbesteden' van participatie bij ruimtelijke plannen van de gemeente aan private actoren voor een meer 'gezamenlijke' invulling ervan?

2. *Vormgeven van participatie als complexe opgave*

Dit magazine laat zien dat participatie het vormgeven en realiseren van beleidsvoornemens niet eenvoudiger maakt. Maar dat geeft niet. Wij zijn namelijk van mening dat het streven naar simpele oplossingsrichtingen ons niet verder helpt bij het aanpakken van veel actuele opgaven. Deze hebben namelijk vaak een *wicked* karakter: we zijn het niet eens over de hiërarchie van waarden die in het geding zijn en we zijn het niet eens over welke kennis nodig is om tot een oplossing te komen. Participatie geeft ons - als het goed is - een beter beeld van de betrokken waarden en ook van benodigde expertises. Dit staat haaks op een vaak nog dominant streven naar simpele aanpakken en oplossingen omdat dit een manier is om effectief bij te dragen aan de belangen van de eigen organisatie (Bil en Teisman, 2017). Participatie noodt tot het hanteren van een interorganisationele samenwerking en opent daarmee uiteindelijk de deur naar een grotere en interessantere oplossingsruimte. De moed om deze ruimte te pakken hebben we nodig voor het beantwoorden van de complexe vragen van vandaag.

Dit levert de volgende onderzoeksvragen op:

- Analyse: in welke gevallen en hoe leidt participatie tot een grotere en interessantere oplossingsruimte?
- Ontwerp: hoe kan participatie worden georganiseerd vanuit complexificeren als interorganisationele managementstrategie?
- Context: wat zijn de kansen van de omgevingswet en andere meer integrale benaderingen voor de vormgeving van participatie als complexe opgave?

3. *Professionals in participatie opleiden en verder trainen*

Uit de verschillende bijdragen in dit magazine blijkt dat veel professionals worstelen met burgerparticipatie. De twee hierboven voorgestelde ontwikkelrichtingen zullen dit gevoel zeker niet meteen verminderen. Sterker nog, ze schetsen een onzeker pad op tal van terreinen en het zal nieuwe kennis, routines en vaardigheden van professionals vragen. Tegelijkertijd zal ook niet alles anders (moeten) zijn. Juist de aansluiting tussen bestaande werkwijzen, wetten, regels, gewoonten en meer innovatieve processen vraagt aandacht. De vaardigheden met soms tegengestelde aspecten om te gaan - en deze te zien als onlosmakelijk verbonden met de organisatie van het openbaar bestuur en met conflicterende ideeën over oplossingsrichtingen - vragen daarbij aandacht. Hogescholen kunnen via actieonderzoek en met behulp van etnografische en participatieve

methoden dicht op de huid kruipen van diegenen die hier dagelijks mee omgaan. Gezamenlijke leerbijeenkomsten bieden geen simpele oplossingen voor hun vraagstukken, maar geven wel een extra laag van reflectie die kan helpen afwegingen beter te maken en professionals meer te laten werken vanuit een complexere blik op de werkelijkheid (Zacka, 2017). Participatieprocessen en de vele procesmatige, professionele en inhoudelijke vragen die deze oproepen zijn daarmee bij uitstek geschikt voor door hbo's gefaciliteerde vormen van *continuing education* voor professionals - mogelijk ook gezamenlijk met actieve bewoners.

Geraadpleegde literatuur

Arnstein SR (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners* 53 (4) 216-224.

Blijleven, W, M. van Hulst en F. Hendriks (2019). *Publieke bricoleurs. Over ambtelijk vakmanschap op het raakvlak van gemeente en gemeenschap*. Tilburg: Tilburg University.

Bil, H. en G. Teisman (2017). *Zit je vast? Maak het complexer! Het complexificeren als managementstrategie Stationsplein Oost nieuw leven gaf*. Delft: Eburon.

Fisher, R., W. Ury en B. Patton (1991). *Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving in*. Houghton Mifflin Harcourt.

Fung A (2006). Varieties of Participations in Complex Governance. *Public Administration Review*, special issue: 66-74.

Fung A (2015). Putting the Public Back into Governance: The Challenges of Citizen Participation and Its Future. *Public Administration Review* 75(4), 513-522.

Majoor, S.J.H. en P.M. Karré (2019). De Wijk als Lab voor Onderwijs en Onderzoek. In: Helleman, G., S.J.H. Majoor, V. Smit en G. Walraven (red.). *Plekken van Hoop en Verandering. Samenwerkingsverbanden die lokaal verschil maken*, p. 147-156. Delft: Eburon.

Peek, G.J. (2020). *Veranderwijs in Rotterdam*. In: Gijsbertse, D., A. van Klink, K. Machielse en J. Timmermans (red.). *Hogerberoepsonderwijs in 2030. Toekomstverkenningen en scenario's vanuit Hogeschool Rotterdam*, p. 97-128. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam Uitgeverij.

Susskind, L. & P. Field (1996). *Dealing with an Angry Public: The Mutual Gains Approach To Resolving Disputes*. Simon and Schuster.

Wesselink, M. (2010). *Handboek Strategisch Omgevingsmanagement*. Kluwer.

Zacka, B. (2017). *When the State Meets the Street. Public service and moral agency*. Cambridge: Harvard University Press.

15. AUTEURS

Jelle van Aanholt is onderzoeker bij het lectoraat Coördinatie Grootstedelijke Vraagstukken⁵⁵ (Hogeschool van Amsterdam)

Ingrid Bakker is associate lector bij het lectoraat Gezonde Samenleving⁵⁶ en projectmanager Urban Innovation (Hogeschool Windesheim)

Dinand Ekkel is lector Groene en Vitale stad⁵⁷ (Aeres Hogeschool)

Bram Heijkers is stadmaker en praktijkonderzoeker vanuit (On)gewoon Bram, secretaris en werkman bij stichting I'MBINCK⁵⁸

Debora Heijne werkt als zelfstandige⁵⁹ voor verschillende hogescholen als docent, onderzoeker en ontwikkelaar kunsteducatie

Gerben Helleman is stadsgeograaf en coördinator bij Platform Stad en Wijk⁶⁰

---

⁵⁵<https://www.hva.nl/akmi/gedeelde-content/lectoraten/lectoraat-coordinatie-grootstedelijke-vraagstukken/lectoraat-coordinatie-grootstedelijke-vraagstukken.html>

⁵⁶<https://www.windesheim.nl/onderzoek/lectoraten/gezonde-samenleving>

⁵⁷<https://www.aereshogeschool.nl/onderzoek/lectoraten/groene-en-vitale-stad>

⁵⁸<https://imbinck.nl/>

⁵⁹<https://www.debora24-7.nl/>

⁶⁰<https://platformstadenwijk.nl/>

Harko van den Hende is programmamanager Inclusief Bouwende stad⁶¹ (Hogeschool van Amsterdam)

Erik Jansen is associate lector Capabilities in Zorg en Welzijn⁶² (HAN University of Applied Sciences)

Mike de Kreek is senior onderzoeker bij het lectoraat Culturele en Sociale Dynamiek⁶³ (Hogeschool van Amsterdam)

Wytske Lankester is docent-onderzoeker en aanjager sociaal-artistiek (samen)werken (HAN University of Applied Sciences)

Stan Majoor is lector Coördinatie Grootstedelijke Vraagstukken en directeur van de Centre of Expertise Urban Governance & Social Innovation⁶⁴ (Hogeschool van Amsterdam)

Jeannette Nijkamp is lector Gezonde Stad⁶⁵ (Hanzehogeschool Groningen)

Natascha Notten is lector Gezonde Samenleving⁶⁶ (Hogeschool Windesheim)

Gert-Joost Peek is lector Gebiedsontwikkeling en Transitie management⁶⁷ (Hogeschool Rotterdam) en voorzitter van stichting I'MBINCK⁶⁸

Carry M. Renders is associate lector bij het lectoraat Gezonde Samenleving⁶⁹ (Hogeschool Windesheim) en universitair hoofddocent bij de afdeling Gezondheidswetenschappen (Vrije Universiteit Amsterdam).

Catharina Angelique Ruiter is senior onderzoeker bij het lectoraat Public Governance⁷⁰ (De Haagse Hogeschool)

Hasse van der Veen is junior onderzoeker bij het Kenniscentrum Governance of Urban Transitions⁷¹ (De Haagse Hogeschool) en coördinator bij het Platform Stad en Wijk⁷²

Guido Walraven is lector Dynamiek van de Stad⁷³ (Hogeschool Inholland) en mede-initiatiefnemer van Platform Stad en Wijk⁷⁴

Lisa Wilderink is promovendus bij het lectoraat Gezonde Samenleving⁷⁵ (Hogeschool Windesheim)

---

⁶¹<https://www.hva.nl/urban-governance/onderzoek/inclusief-bouwende-stad/inclusief-bouwende-stad.html>

⁶²<https://www.han.nl/onderzoek/lectoraten/associate-lectorat-capabilities-in-zorg-en-welzijn/>

⁶³<https://www.hva.nl/akmi/gedeelde-content/lectoraten/lectorat-culturele-en-sociale-dynamiek/burgerschap-en-culturele-dynamiek.html>

⁶⁴<https://www.hva.nl/urban-governance/gedeelde-content/projecten/inclusief-bouwende-stad/ontwikkelbuurten.html?origin=76YhotuKQm%2BK0uQZSu4MPw>

⁶⁵<https://www.hanze.nl/nld/onderzoek/kenniscentra/kenniscentrum-noorderruimte/onderzoeksprojecten-uitgelicht/projecten-in-de-etalage/gezonde-stad>

⁶⁶<https://www.windesheim.nl/onderzoek/lectoraten/gezonde-samenleving>

⁶⁷<https://www.hogeschoolrotterdam.nl/onderzoek/lectoren/duurzame-havenstad/lectoren/dr.-ir.-gert-joost-peek/>

⁶⁸<https://imbinck.nl/>

⁶⁹<https://www.windesheim.nl/onderzoek/lectoraten/gezonde-samenleving>

⁷⁰<https://www.dehaagsehogeschool.nl/onderzoek/lectoraten/details/public-governance#over-het-lectorat>

⁷¹<https://www.dehaagsehogeschool.nl/onderzoek/kenniscentra/details/kenniscentrum-governance-of-urban-transitions>

⁷²<https://platformstadenwijk.nl/>

⁷³<https://www.inholland.nl/onderzoek/onderzoekslijnen/dynamiek-van-de-stad/>

⁷⁴<https://platformstadenwijk.nl/>

⁷⁵<https://www.windesheim.nl/onderzoek/lectoraten/gezonde-samenleving>

16. COLOFON

(c) juni 2021, de auteurs

Redactie: Gerben Helleman, Stan Majoor, Gert-Joost Peek & Hasse van der Veen

Uitgever: Platform Stad en Wijk

Ontwerp & vormgeving: Gerben Helleman

Eindredactie: Gerben Helleman & Hasse van der Veen

Foto's: Tenzij anders vermeld, zijn de foto's van Jan Dirk van der Burg⁷⁶ uit zijn fotoreportage 'De inspraakavond'⁷⁷ uit 2005.

Deze publicatie is een samenwerking van zestien lectoraten van elf verschillende hogescholen die samenwerken in het Platform Stad en Wijk. Deze onderzoeksgroepen van hogescholen verschaffen inzicht in en dragen oplossingen aan voor maatschappelijke vraagstukken in stad en wijk. Met name gericht op participatie en veerkracht.

De redactie en auteurs hebben ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zeker rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden: platformstadenwijk@hhs.nl⁷⁸

Platform Stad en Wijk wordt mede gefinancierd door het Nationaal Regieorgaan Praktijkgericht Onderzoek SIA.

---

⁷⁶<http://www.jandirk.com/>

⁷⁷<http://www.jandirk.com/inspraakavond.html>

⁷⁸<mailto:platformstadenwijk@hhs.nl>